

АКАДЕМІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ЦЕНТР «ВОЛОНТЕР»
ПРЕДСТАВНИЦТВО ДИТЯЧОГО ФОНДУ ООН (ЮНІСЕФ) В УКРАЇНІ

**РОЗГЛЯД СПРАВ СТОСОВНО
ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ
З ДІТЬМИ СУДАМИ УКРАЇНИ:
АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА
ТА ПРАКТИКИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ**

Науково-практичний посібник

Київ – 2010

УДК 343.54
ББК 67.408
Р 64

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою Академії суддів України
(протокол 1/12 від 10.12.2009 р.)

Авторський колектив:

Ахтирська Н. М. кандидат юридичних наук, перший проректор – проректор з наукової роботи Академії суддів України (наукова редакція, підрозділи 1.3, 2.2.3, 2.3 у співавторстві)

Кочемировська О. О. кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного аерокосмічного університету «ХАІ» імені М. Є. Жуковського, президент Асоціації молодих професіоналів «Клас» (підрозділи 1.4, 1.5, 1.6; підрозділ 1.3, 2.3 у співавторстві; додатки у співавторстві)

Христова Г. О. кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, експерт Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2.2; підрозділи 1.3, 2.2.3, 2.3 у співавторстві; додатки у співавторстві)

Ясеновська М. Е. експерт з прав людини, Харківська обласна фундація «Громадська Альтернатива» (підрозділи 2.1, 2.2.1; підрозділ 2.3 у співавторстві; додатки у співавторстві)

За загальною редакцією **Ахтирської Н. М.**

Рецензенти:

Ковтюк Єлизавета Іванівна, суддя палати у кримінальних справах Верховного Суду України;

Квасневська Наталя Дмитрівна, кандидат юридичних наук, суддя Печерського районного суду в м. Києві.

Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування. / Ахтирська Н. М., Кочемировська О. О., Христова Г. О. та ін. – К.: ТОВ "К.I.C.", 2010. – 124 с.

ISBN 968-966-1568-40-1

Науково-практичний посібник розкриває основні проблеми правового регулювання запобігання насильству над дітьми на рівні міжнародного права та національного законодавства України, визначає особливості різних видів юридичної відповідальності за його вчинення, а також висвітлює психологічне підґрунтя жорстокого поводження з дітьми. Посібник містить результати громадського моніторингу судової практики розгляду справ стосовно жорстокого поводження з дітьми в сім'ї та поза нею, а також висновки та рекомендації щодо вдосконалення судової практики в досліджуваній сфері. Законодавчі акти, що використані при підготовці цих матеріалів, наводяться станом на 01 жовтня 2009 р.

УДК 343.54
ББК 67.408

Видання підготоване в рамках проекту «Удосконалення нормативної та методичної бази національної системи моніторингу випадків насильства над дітьми та в сім'ї», що реалізується Всеукраїнським громадським центром «Волонтер» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні (www.unicef.org.ua).

Координатор проекту
від Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні –
Андрій Гайдамашко.

Координатор проекту
від Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» –
Тетяна Журавель.

© Академія суддів України, 2010
© ВГЦ «Волонтер», 2010
© Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2010
© Фото на обкладинці
EU-UNICEF/Ukraine/2010

ISBN 968-966-1568-40-1

ЗМІСТ

1. Юридичні та психологічні засади протидії жорстокому поводженню з дітьми.....	4
1.1. Національні засади попередження жорстокого поводження з дітьми в світлі міжнародних стандартів прав дитини	4
1.2. Юридична відповідальність за жорстоке поводження з дітьми .	19
1.3. Особливості збору доказів у кримінальних справах, пов'язаних з насильством щодо дітей.....	25
1.4. Соціально-психологічні особливості та загальні принципи комунікації судді з дитиною, постраждалою від жорстокого поводження	30
1.5. Психологічні аспекти протидії жорстокому поводженню з дітьми	35
1.6. Психологічні ознаки та наслідки жорстокого поводження з дітьми	41
2. Аналіз практики розгляду справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України	51
2.1. Опис процедури та методів дослідження	51
2.2. Результати аналізу судової практики розгляду справ стосовно жорстокого поводження з дітьми.....	56
2.2.1. Особливості судового розгляду справ стосовно жорстокого поводження з дітьми в порядку цивільного судочинства.	56
2.2.2. Особливості притягнення осіб до адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з дітьми судами України	61
2.2.3. Практика розгляду кримінальних справ стосовно жорстокого поводження з дітьми	83
2.3 Висновки та рекомендації.....	99
Додаток 1. Список використаної та рекомендованої монографічної літератури	103
Додаток 2. Перелік нормативно-правових актів та інших офіційних документів у сфері попередження насильства над дітьми.....	107
Додаток 3. Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі «Савіні проти України»	110
Додаток 4. Інструментарій аналізу практики розгляду справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України:	115
4.1. Форма опису судового рішення.....	115
4.2. Опитувальник для суддів	122

РОЗДІЛ 1. ЮРИДИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЖОРСТОКОМУ ПОВОДЖЕННЮ З ДІТЬМИ

1.1. Національні засади попередження жорстокого поведження з дітьми в світлі міжнародних стандартів прав дитини

Тривалий час проблема жорстокого поведження з дітьми в сім'ї та поза нею вважалася прерогативою усталених звичаїв та традицій сімейного виховання і залишалася поза сферою правового регулювання. З давніх часів держава принципово не втручалася у стосунки батьків та дітей і не обмежувала батьківську владу. Однак сучасне цивілізоване суспільство категорично заперечує припустимість жорстокого поведження з дітьми, різних форм насильства по відношенню до дітей як з боку батьків та інших членів сім'ї, так і з боку сторонніх осіб, які беруть участь у вихованні дитини або турбуються про неї (вихователів, вчителів, тренерів, викладачів, лікарів тощо). Соціальна правова держава, до якої прагне й Україна, спрямовує свою діяльність на захист дітей від усіх видів жорстокого поведження та покарання, забезпечуючи юридичні та інші механізми протидії цьому асоціальному протиправному явищу. Жорстоке поведження з дитиною визнається порушенням найзначущих прав дитини та основних прав людини в цілому.

Активізація всесвітнього руху, спрямованого на попередження жорстокого поведження з дітьми та подолання його негативних наслідків, спричинила активні дискусії щодо цієї проблеми в наукових та громадських колах. Починаючи з кінця 90-х років ХХ сторіччя, правові та соціально-психологічні аспекти протидії жорстокому поведженню з дітьми активно обговорюються в літературі, зокрема в фахових юридичних виданнях,¹ а також виданнях провідних громадських організацій, які здійснюють діяльність у сфері попередження різних форм та проявів насильства по відношенню до дітей в сім'ї та поза нею².

Основу національного законодавства України з попередження насильства над дітьми в сім'ї або поза нею становить Конституція України від 28 червня 1996 р., передусім статті 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52 Основного Закону. Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, у тому числі дитини, на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню,

1 Серед них слід відзначити такі українські та російські публікації: Сафонова Т. Я., Цимбал Є. І. Домашнє насильство над дітьми: його види та наслідки // Кримінальне право України. – 2006. – № 11. – С. 37–41; Щербак Н. Д. Експериментальне дослідження соціально-педагогічної програми профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї // Вісник Харківської державної академії культури. – 2003. – Вип. 11. – С. 262–269; Машинская Н. В. Уголовно-правовая квалификация жестокого обращения с несовершеннолетними // Юрист. – 2000. – № 3. – С. 60–61; Белов В. Ф. Уголовно-правовая охрана несовершеннолетних от жестокого обращения по действующему Уголовному кодексу // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2006. – Вип. 50. – С. 106–111 тощо.

2 Серед таких громадських організацій, що діють в Україні, слід відзначити публікації Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна», Міжнародного гуманітарного центру «Розрада», Християнського дитячого фонду, Всеукраїнського громадського центру «Волонтер», Харківської обласної фундації «Громадська альтернатива» та низки інших.

жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Це положення Основного Закону конкретизується в Цивільному кодексі України, який зазначає, що *фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню* (ч. 2 ст. 289 ЦК України).

Ст. 52 Основного Закону, яка безпосередньо спрямована на попередження насильства над дітьми, прямо вказує, що *будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом*. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Окрім загальних актів законодавства, які звертають увагу на захист дітей від різних форм насильства, в Україні поступово формуються система спеціальних законодавчих актів, які безпосередньо спрямовані на захист прав та інтересів дитини, охорону її від усіх форм насильства та впровадження міжнародних стандартів попередження жорстокого поводження з дітьми.

Важливі зобов'язання щодо виконання вимог Конвенції ООН про права дитини взяв Уряд України, підписавши 10 травня 2002 р. Підсумковий документ Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей». Цей документ визначив чотири пріоритетні напрямки діяльності: пропагування здорового способу життя; забезпечення можливості дітям отримувати якісну освіту; *захист дітей від жорстокого поводження, насильства та експлуатації*; боротьба з ВІЛ/СНІДом. Ним же було окреслено глобальний план дій, орієнтований на інтереси підростаючого покоління, та завдання, які світова спільнота має виконувати для дітей і разом з дітьми. Досягнення та проблеми України на шляху втілення названого міжнародного документу за період 2002–2006 р. було викладено в Національному звіті з виконання рішень Підсумкового документа Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН в інтересах дітей (2002 р.) та Плану дій «Світ, сприятливий для дітей», підготовленому та опублікованому Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту та Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді у 2007 р.

Наступним вагомим кроком на шляху впровадження міжнародних стандартів захисту прав дитини в національне законодавство та практику України стало нещодавнє ухвалення *Національного плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини*, затвердженого Законом України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 р. № 1065-VI. Метою Національного плану є забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та з урахуванням цілей розвитку, проголошених Декларацією тисячоліття ООН, і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей».

П. 4.7. Національного плану безпосередньо присвячений проблемам *ліквідації торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними*. Метою діяльності держави в цій галузі визначається ліквідація торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними; створення умов для ефективної реабілітації дітей.

Основні завдання полягають в наступному:

- підвищення ефективності профілактичної та роз'яснювальної роботи серед батьків з метою запобігання жорсткому поведженню з дітьми;
- удосконалення процедур щодо виявлення дітей, які потерпіли від сексуальної експлуатації, інших форм жорсткого поведження з ними;
- створення системи реабілітації та реінтеграції дітей, які потерпіли від торгівлі ними, сексуальної експлуатації, інших форм жорсткого поведження;
- забезпечення функціонування системи захисту дітей від жорсткого поведження, проведення відповідної профілактичної роботи.

Доцільно нагадати, що імплементація міжнародних стандартів протидії насильству по відношенню до дитини звичайно не обмежується ухваленням законодавчих актів, безпосередньо спрямованих на їх виконання. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України у встановленому законом порядку, є частиною національного законодавства України (ч. 1 ст. 9 Конституції України), та мають пріоритет перед нормами національного законодавства. Останній принцип неодноразово підкреслюється в законодавстві України та конкретизується стосовно захисту прав дитини в ст. 37 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III, в якій вказується, що якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у законодавстві України про охорону дитинства, застосовуються правила міжнародного договору.

Закон України «Про охорону дитинства» виступає ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства щодо неї. Цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Цим законом закріплюється на національному рівні саме поняття «**дитина**», якою вважається **«особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває повноліття раніше»** (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»). Це визначення цілком відповідає поняттю «дитина», викладеному в Конвенції ООН про права дитини.

В ст. 6 Сімейного кодексу України, який був прийнятий 10 січня 2002 р. та набув чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України, тобто 1 січня 2004 р., уточнюється, що **правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою** вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. **Неповнолітньою** вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Попередженню насильства над дітьми в сім'ї або за її межами присвячена окрема стаття Закону України «Про охорону дитинства» – ст. 10 «Право на захист від усіх форм насильства». Згідно з ст. 10 Закону *кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають*

забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Держава здійснює захист дитини від:

- усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;
- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3 ст. 10 Закону).

Відповідно до ст. 33 Закону України «Про охорону дитинства» право дитини на особисту свободу охороняється законом. Не допускається застосування до дитини *насильства, погроз, інших незаконних дій з метою примушення її дати показання як свідка або визнання своєї вини.*

Обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства прямо передбачені ст. 56 Законом України «Про освіту» 23 травня 1991 р. № 1060-XII.

Ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» крім матеріального права, передбачаються процедурні засади захисту дитини від насильства та жорстокого поводження з нею. Відповідно до ч. 4–6 ст. 10 Закону дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється. Процедура розгляду скарг дітей на порушення їх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами встановлюється законодавством.

Таким спеціальним підзаконним нормативно-правовим актом, який передбачає процедуру розгляду скарг дітей на жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами виступає **Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення**, затверджений наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 р. за № 99/8698.

Цей Порядок виступає єдиним (!) нормативно-правовим актом України, в якому надається визначення поняття «жорстоке поводження з дитиною», яке

означає «будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею» (п. 1.4. Порядку). При цьому слід звернути увагу на те, що поняття жорстокого поведження з дитиною визначено на рівні підзаконного нормативно-правового акту, а не на рівні закону, що викликає суперечності щодо можливості його використання на міжгалузевому рівні. Вказаний правовий акт визначає порядок подання та реєстрації звернень та повідомлень (розділ 2 Порядку), а також порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення *відповідними органами та службами, залученими до розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення* (розділ 3 Порядку).

Предметом особливої уваги з боку суспільства та держави в останній час стала **проблема попередження насильства над дітьми в сім'ї** як один з украї поширених та найбільш небезпечних проявів жорстокого поведження з дитиною. В умовах трансформації всіх сфер суспільного життя в Україні родина виступає найбільш «чутливим» соціальним інститутом, який виконує роль своєрідного ретранслятора соціальних норм, звичаїв, традицій. Саме тому внутрішньородинні стосунки, а також ставлення в родині до дітей визначають значну кількість параметрів «суспільного здоров'я», демонструють готовність суспільства до прогресивних перетворень. Розуміючи, що протидія насильству над дітьми в сім'ї виступає передумовою стабільного розвитку українського суспільства на засадах демократії та поваги до прав людини, а також виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання, Україна спрямувала свої зусилля на формування законодавства щодо попередження сімейного насильства в цілому та над дітьми зокрема.

Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства по відношенню до дітей з боку батьків або осіб, що їх замінюють, міститься в Цивільному та Сімейному кодексах України. Так, в ч. 3 ст. 289 Цивільного кодексу України вказується, що *фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається*. Аналогічне положення міститься в ст. 150 Сімейного кодексу України «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини», в якій прямо визначається, що *забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини* (ч. 6 ст. 159 СК України); *фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини* (ч. 7 ст. 159 СК України).

Основу законодавства України у сфері запобігання сімейному насильству, разом з Конституцією України, становить **Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»** від 15 листопада 2001 р. № 2789-III зі змінами, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. № 599-VI. Цей Закон на момент його ухвалення був першим в країнах Центральної і Східної Європи та СНД спеціальним законодавчим актом у сфері протидії сімейному насильству. Вищеназваний Закон визначає правові й організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з його попередження.

Детальніше процедурні моменти застосування законодавства з попередження насильства в сім'ї врегульовані на підзаконному рівні, зокрема:

- Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
- наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.09 № 3131/386;
- наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірною положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» від 23 січня 2004 р. № 38 тощо.

Слід підкреслити, що законодавство України щодо попередження насильства в сім'ї спрямовано на захист всіх членів родини від його різних форм та проявів, проте його норми в повному обсязі підлягають застосуванню у випадках вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», **наси́льством в сім'ї** визнаються *будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.*

Таким чином, можна виділити наступні обов'язкові ознаки насильства в сім'ї:

- 1) особою, що страждає від сімейного насильства, можуть бути тільки члени сім'ї, у тому числі дитина (діти);
- 2) діяння насильника повинне бути протиправним (тобто суперечити нормам чинного законодавства);
- 3) діяння призвело або могло призвести до порушення прав члена сім'ї як людини та громадянина;
- 4) вина насильника повинна виявлятися у формі умислу, а не необережності.

За спрямованістю дій Закон виділяє чотири види насильства: фізичне, сексуальне, психологічне та економічне, – розкриваючи зміст кожного із зазначених видів насильства. Отже, насильство в сім'ї, на відміну від наведеного вище визначення *жорстокого поведіння з дитиною*, не включає поняття *соціального насильства*.

Ефективне застосування Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» тривалий час потребувало з'ясування **кола осіб, на яких розповсюджується його дія**. Закон називає суб'єктами вчинення насильства в сім'ї членів сім'ї. Визначення цього поняття в контексті дії названого закону виступало предметом багатьох дискусій, край яким був покладений ухваленням змін до цього закону, які серед іншого доповнили його визначенням поняття **«члени**

сім'ї». Отже, згідно з законом, *членами сім'ї* вважаються особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямой лінії споріднення за умови спільного проживання.

Таке визначення кореспондує поняттю *сім'ї*, що міститься в ст. 3 Сімейного кодексу України. Згідно з Сімейним кодексом, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Виходячи із наведених дефініцій, можна зробити висновок, що до членів сім'ї належать, зокрема: а) подружжя; б) батьки (мати, батько) й дитина (діти); в) брати й сестри; г) дід (баба) й онук (онука); ґ) усиновителі (усиновитель) й усиновлений (удочерена); д) вітчим (мачуха) й пасинок (падчерка). Членами сім'ї також виступають фактичне подружжя, піклувальник і опікуваний, фактичні вихователі й вихованці, інші родичі прямої або непрямой лінії споріднення за умови спільного проживання.

Що стосується *колишнього подружжя*, якщо вони розлучені, але проживають в одному помешканні, то при вчиненні будь-якого акту насильства по відношенню один до одного на них *не поширюється законодавство про попередження насильства в сім'ї*. Проте вчинення актів насильства з боку розлучених батька чи матері по відношенню до їх спільної *дитини (дітей)*, або всиновлених дітей іншого члена колишнього подружжя, *слід кваліфікувати як діяння, що становлять насильство в сім'ї*.

На відміну від насильства в сім'ї суб'єктами жорстокого поведіння з дітьми можуть виступати *як члени сім'ї, так й інші особи: вчителі, викладачі, вихователі, тренери, лікарі* тощо, що прямо витікає з визначення жорстокого поведіння з дітьми.

Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» з урахуванням внесених до нього змін передбачено низку *спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї (розділ III Закону)*. Такими заходами виступають:

- офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- узяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, що здійснили сімейне насильство;
- захисний припис;
- обов'язок пройти корекційну програму.

Слід особливо звернути увагу на запроваджений Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» в результаті запозичення ефективного світового досвіду протидії сімейному насильству інститут *захисного припису*. Він являє собою запобіжний захід і не є ані видом покарання, ані іншим засобом юридичної відповідальності. Згідно з ст. 13 Закону захисним приписом особи, у відношенні якої він винесений, може бути заборонено:

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї;

- розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;
- відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;
- вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

Зазначені обмеження встановлюються на термін до 90 діб з дня погодження захисного припису з прокурором.

Захисний припис може бути винесений до *осудної* особи, яка на момент винесення захисного припису досягла 16-річного віку та вчинила насильство в сім'ї, але лише після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї. Захисний припис виноситься дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної служби у справах дітей **за погодженням** з начальником відповідного органу внутрішніх справ і **прокурором**. Захисний припис не підлягає погодженню у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

Систему спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, передбачену Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», було доповнено обов'язком проходження корекційних програм Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. Корекційні програми були визначені як «програми, спрямовані на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї» (ст. 1 Закону). Вказані зміни набули чинності з 1 січня 2009 р., проте на сьогодні ці програми тільки починають запроваджуватися у чинну систему попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Процедура направлення осіб для проходження корекційних програм визначено в Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, затвердженій наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ від 07.09.2009 № 3131/386, зареєстрованій в Міністерстві юстиції України 30.09.2009 за № 917/16933.

Відповідно до ст. 15 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» по відношенню до осіб, які вчинили насильство в сім'ї, застосовуються заходи юридичної відповідальності, передбачені кримінальним, адміністративним або цивільним законодавством України.

На відміну від кримінального законодавства, адміністративне законодавство України містить спеціальну норму, що закріплює адміністративну відповідальність за *насильство в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми*. Названі дії кваліфікуються за **ст. 173–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення**, яка була внесена до кодексу Законом від 15 травня 2003 р. та діє в редакції згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.08.

Відповідно до ст. 221 КУпАП справи про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 173–2 КУпАП, розглядають **судді районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів**. Відповідно до ч. 2 ст. 277 КУпАП справи про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 173–2 КУпАП розглядаються протягом доби. Осіб, які вчинили насильство в сім'ї, може бути затримано до розгляду справи суддею (ч. 4 ст. 263 КУпАП).

За результатами розгляду справи про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 173–2 КУпАП, суд (суддя) виносить постанову по справі: 1) про накладення адміністративного стягнення; 2) про застосування заходів впливу, передбачених статтею 24–1 КУпАП; 3) про закриття справи.

Постанова повинна містити: найменування органу (посадової особи), який виніс постанову, дату розгляду справи; відомості про особу, щодо якої розглядається справа; опис обставин, установлених при розгляді справи; зазначення нормативного акта, який передбачає відповідальність за дане адміністративне правопорушення; прийняте по справі рішення (ст. 283, 284 КУпАП). Відповідно до ст. 287 КУпАП постанова районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду (судді) про накладення адміністративного стягнення може бути оскаржена в порядку, визначеному цим Кодексом, протягом десяти днів з дня винесення постанови. Постанова апеляційного суду набирає законної сили негайно після її винесення, є остаточною й оскарженню не підлягає.

Слід звернути увагу суддів, що запровадження ст. 173–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення призвело до виникнення **колізій** між цією статтею й змістом Закону та системою передбачених них спеціальних заходів з попередження сімейного насильства, зокрема:

- 1) За спрямованістю дій Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» вирізняє чотири форми насильства: *фізичне, сексуальне, психологічне та економічне* (ст. 1 Закону) та розкриває зміст кожної з них. Проте передбачений Законом перелік форм насильства в сім'ї не відповідає формам насильства в сім'ї, вказаним в ст. 173–2 КУпАП України, якою передбачено адміністративну відповідальність за «вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій *фізичного, психологічного чи економічного* характеру». *Сексуальне ж насильство* як форма насильства в сім'ї, не включено до диспозиції ст. 173–2 КУпАП.

Згідно з Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», *сексуальне насильство в сім'ї* – це «протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї» (ст. 1 Закону). Очевидно, що у випадку вчинення сексуального насильства по відношенню до повнолітнього члена сім'ї, цим поняттям охоплюються як діяння, що містять відповідні склади злочину, так й інші дії сексуального спрямування, які не мають кримінального характеру, але зазіхають на права та свободи членів сім'ї (залицання у неприйнятній для жертви насильства в сім'ї формі, звинувачення в сексуальній непривабливості або неспроможності тощо). Такі дії, на нашу думку, помилково не включені у диспозицію ст. 173–2 КУпАП. Однак законодавець цілком справедливо виходив з того, що будь-які акти сексуального

насильства над дитиною тягнуть за собою кримінальну, а не адміністративну відповідальність.

- 2) Наступна колізія полягає в тому, що ч. 1 ст. 173–2 КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за *«застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень»*. Таке формулювання не відповідає визначенню фізичного насильства в сім'ї, що міститься в Законі, а також самому тексту ст. 173–2 КУпАП, в якій вказано на те, що внаслідок вчинення насильства в сім'ї *«могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого»*.

Така неузгодженість нерідко призводить до того, що суди *повертають справи* щодо вчинення фізичного насильства в сім'ї до органів внутрішніх справ на підставі того, що жертві насильства в сім'ї *було завдано фізичного болю*³. Безперечно, такий підхід суперечить як букві, так і духу законодавства України про попередження сімейного насильства.

- 3) Слід також наголосити на колізії між застосуванням спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, що передбачені Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», та заходів адміністративної відповідальності, передбачених ст. 173–2 КУпАП. Проблема полягає в тому, що законодавчо *не визначена черговість вживання спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї та накладання адміністративних стягнень за ці ж самі діяння*.

На практиці це призводить до ситуації, коли у разі вчинення насильства в сім'ї, дільничні інспектори міліції або співробітники кримінальної міліції у справах дітей виносять офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та складають протокол по 173–2 КУпАП з подальшим направленням матеріалів до суду. *У разі повторного вчинення насильства в сім'ї алгоритм дій повторюється*, а винесення захисного припису взагалі ігнорується, що призводить до знецінення профілактичного потенціалу цього визнаного в усіх провідних країнах світу запобіжного заходу. Крім того, така практика на сьогодні є порушенням ч. 3 ст. 10 Закону, згідно з якою у разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, ця особа має в усіх випадках направлятися до кризового центру для проходження корекційної програми.

- 4) Застосування до кривдника в усіх випадках вчинення насильства в сім'ї, які не містять складу злочину, ст. 173–2 КУпАП, утримує жертв від звернення із заявою про таке насильство, оскільки найчастіше вживаним на практиці адміністративним стягненням в таких випадках виступає *штраф*. Від таких заходів протидії сімейному насильству страждає передусім сама жертва насильства в сім'ї, яка має, як правило, спільний із насильником сімейний бюджет.

Даний випадок є характерним прикладом виділеного на науковому рівні різновиду юридичних колізій – колізій між правом та правосвідомістю. 3

3 Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази. Укладач: Журавель Т. В.; Авт. колектив: Грицевич О. В., Лозован О. М., Онишко Ю. В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА». 2007. – 141 с.

метою її подолання всі органи та установи, що вживають заходи з попередження насильства в сім'ї, жертви насильства в сім'ї та інші зацікавлені особи дійшли одностайного висновку про категоричну неприпустимість встановлення штрафу як виду адміністративного стягнення за вчинення насильства в сім'ї та необхідність застосування інших видів адміністративних стягнень, передбачених альтернативною санкцією ст. 173–2 КУпАП. Таким чином, сучасний стан законодавства України про попередження насильства в сім'ї, у тому числі, над дітьми вимагає його ґрунтовного перегляду та вдосконалення.

Жорстоке поводження з дитиною, а також вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва визнаються Сімейним кодексом України як підстави для позбавлення батьківських прав (відповідно, п. 3, п. 5 ст. 164 СК України) або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 170 СК України). Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. № 3 уточнює поняття жорстокого поводження, яке полягає у «фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо» та експлуатації дитини, під якою слід розглядати «залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або примушування до жебракування» (п. 16 Постанови)⁴.

Таким чином, наведені положення національного законодавства свідчать, що попередження жорстокого поводження з дітьми виступає одним з пріоритетів державно-правової політики України, проте законодавство у цій сфері характеризується високим ступенем колізійності, яка проявляється вже на рівні визначення самого поняття «жорстоке поводження з дітьми». Відсутність єдиного законодавчого підходу до його розуміння не сприяє ефективному попередженню та подоланню цього небезпечного явища й призводить до дискусійних доктринальних висновків. Фактично, поняттям «жорстоке поводження з дитиною» окремі дослідники охоплюють будь-які протиправні дії стосовно дитини, наприклад «синдром струсу немовлят» (СШ)⁵ тощо.

Задля формування уніфікованої позиції щодо низки принципів питань стосовно досліджуваної юридичної конструкції доцільно звернутися до міжнародних стандартів щодо попередження жорстокого поводження з дітьми, які є важливою складовою міжнародного механізму захисту прав дитини. Визнані Україною міжнародно-правові документи у сфері захисту прав дитини дозволяють уточнити зміст та обсяг поняття жорстокого поводження з дітьми, визначити його найбільш тяжкі форми та прояви, з'ясувати, чи є, з точки зору міжнародної спільноти, певна припустима межа застосування насильства по відношенню до дітей як засобу їх виховання тощо.

Міжнародно-правові засади запобігання жорсткому поводженню з дітьми на рівні ООН закладаються Загальною декларацією прав людини 1948 р.

4 Нагадаємо, що Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини розглядає торгівлю дітьми та сексуальну експлуатацію як форми жорстокого поводження з ними.

5 Див.: Уїлер Ф. Удосконалення діяльності щодо запобігання випадкам жорстокого поводження з немовлятами // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 31. – С. 100–103.

(ст. 5), Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. (ст. 7) та іншими базовими міжнародно-правовими документами ООН з прав людини. У 1959 році ООН ухвалює документ, безпосередньо спрямований на захист дітей від насильства та порушення їх прав – Декларацію прав дитини, однак вона не має юридично обов'язкової сили та містить лише рекомендації державам-учасницям. 20 листопада 1989 р. ухвалюється *Конвенція ООН про права дитини*⁶ – так звана «світова конституція прав дитини», яка проголошує право на рівень життя, достатній для забезпечення розвитку дитини, ліквідації насильства і ліквідації сексуальної та економічної експлуатації дітей.

Конвенція відіграє принципово важливу роль у викорінюванні насильства по відношенню до дітей. Низка її положень прямо спрямована на протидію жорсткому поводженню з дитиною та їх захист від всіх форм насильства, а саме: *ст. 28 Конвенції*, в якій вказується, що держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, які ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини; *ст. 34 Конвенції*, якою передбачено, що держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень; *ст. 37 Конвенції*, яка вказує на обов'язок всіх держав-учасниць забезпечити, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання; *ст. 39 Конвенції*, в якій йдеться про обов'язок держав-учасниць вживати всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів.

Спеціальною статтею, що спрямована на заборону жорсткого поводження щодо дитини, є *ст. 19 Конвенції*, в якій вказується, що «держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину». У ч. 2 цієї статті вказані форми насильницької поведінки щодо дитини іменуються «*випадками жорсткого поводження з дитиною*», що дає підстави сформулювати уявлення про міжнародно-правове розуміння його основних форм та проявів, хоча навряд чи ч. 1 ст. 19 Конвенції може претендувати на універсальну дефініцію жорсткого поводження з дитиною.

Для уточнення змісту та можливих проявів жорсткого поводження з дитиною необхідно звернутися до низки інших міжнародно-правових документів, що діють в межах ООН та Ради Європи. Уперше поняття катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження чи покарання було викладено в *Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і*

6 Конвенція ООН про права дитини була ратифікована Україною Постановою Верховною Радою від 27 лютого 1991 р. та набула чинності для України 27 вересня 1991 р.

покарання (1984 р)⁷. Ст. 1 Конвенції містить міжнародно-правове визначення тортур, аналіз якого дозволяє виділити їх основними риси, а саме: 1) умисне заподіяння болю чи страждання (фізичного або психічного); 2) наявність певних цілей таких дій (отримання відомостей, покарання за дію, залякування, примушення) або їх підстав (будь-які причини, засновані на дискримінації будь-якого характеру); 3) спричинення їх державними посадовими особами або з їх відому чи мовчазної згоди. Визначення жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання в Конвенції не надається, проте вказується, що під ними розуміються дії, які скоєні державною посадовою особою або з її відому чи мовчазної згоди, але не є тортурями (ст. 16 Конвенції).

Зміст категорій, що досліджується, конкретизується на регіональному рівні *Європейською Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод* (1950 р.)⁸, а також прецедентним правом Європейського Суду з прав людини. Слід підкреслити, що Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» практика Європейського суду з прав людини (далі – Суду), тобто його прецедентне право, офіційно визнана джерелом права України (ст. 17 Закону).

Ст. 3 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод прямо передбачено, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню. У своїй практиці Суд відмежовує катування від нелюдського чи принижуючого гідність поведження, розрізняючи три основні градації жорстокості поведження чи покарання (*Ірландія проти Сполученого Королівства, 1978 р.*): катування – нелюдське поведження, що здійснюється навмисно і призводить до дуже серйозних та тяжких страждань; нелюдське поведження чи покарання – спричинення сильних фізичних та душевних страждань; таке, що принижує гідність, поведження – знущання, які мають викликати у жертви почуття страху, страждання і почуття власної неповноцінності, а також принизити її гідність, та, по можливості, зламати її фізичний і моральний опір.

В цілому практика Суду свідчить, що різниця між різними категоріями поведження та покарання, що міститься у статті 3 Конвенції, значущої ролі не відіграє, межа між нелюдським та принижуючим гідність поведженням не є досить чіткою, проте будь-яке з цих діянь означає порушення державою статті 3 Конвенції.

Суд звертає увагу на те, що визначення «такий, що принижує гідність», не означає просто «неприємний» чи «незручний». Для того, щоб покарання або поведження були визнані «нелюдськими» або «такими, що принижують гідність», страждання або приниження, пов'язані з ними, повинні так чи інакше являти собою щось більше, ніж неминучий елемент страждань або приниження, пов'язаний з тією або іншою формою законного покарання. При цьому слід враховувати не тільки фізичні страждання, але також і душевну

7 Конвенція ратифікована Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 26 січня 1987 р. та є чинною на території України відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р.

8 Конвенцію ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р.

пригніченість від очікування покарання в тих випадках, коли його виконання затримується (*Соерин проти Сполученого Королівства, 1989 р.*). Мало того, Суд вказує, що питання, чи було метою поведження принизити чи образити гідність жертви, є фактором, який також має враховуватись, але відсутність будь-якої подібної мети не може остаточно виключати встановлення порушення статті 3 Конвенції (*Лабіта проти Італії, 2000 р.*). У деяких справах Суд визнавав, що поведження є таким, що принижує гідність, але його не можна визнати нелюдським (*Тайрер проти Сполученого Королівства, 1978 р.*).

Отже, хоча застосування ст. 3 Європейської конвенції охоплює широкий спектр поведження і покарання, не завжди погане поведження чи покарання кваліфікується як заборонена дія. Суд зазначає, що для того, щоб поведження чи покарання підпало під сферу застосування статті 3 Конвенції погане поведження має досягти певного мінімального рівня жорстокості. Оцінка цього мінімального рівня має відносний характер; вона залежить від усіх обставин конкретної справи, таких як тривалість даного поведження, його фізичні та психічні наслідки, а в деяких випадках стать, вік і стан здоров'я потерпілого (*А проти Сполученого Королівства, 1998 р.*).

Так, розглядаючи справу, Суд часто враховує вік потерпілого, особливо коли він зовсім юний. Так, у справі «Костелло-Робертс проти Сполученого Королівства» заявником був семирічний хлопчик, що вчився у приватній школі, в якій за непослух практикувалося тілесне покарання. Суд із занепокоєнням відзначив той факт, що заявникові було тільки сім років, коли директор школи тричі надавав йому «ляпанців» кросівкою на гумовій підшві по сідниці, прикритій лише шортами. Суд також із занепокоєнням зауважив, що покарання накладалося автоматично і що заявник три дні перебував у його очікуванні. Незважаючи на ці обставини, Суд визнав, що жорстокість поведження у цій справі не досягла відповідного мінімального рівня.

Таким чином, до даного часу Суд не засудив однозначно застосування всіх видів тілесних покарань, але й не ухвалив, що якась форма фізичного насильства є допустимою. Суд визнав, що у випадку засудження п'ятнадцятирічного злочинця до покарання через побиття (три удари різкою) таке інституціоналізоване насильство поставило злочинця у становище, коли його фізична недоторканність та гідність були порушені через поведження з ним немов з предметом в руках представників державної влади (*Тайрер проти Сполученого Королівства, 1978 р.*). У випадку побиття у школі шістнадцятирічної дівчини одним чоловіком в присутності іншого (*Уорвік проти Сполученого Королівства, 1986 р.*) Комісія дійшла висновку, що це покарання було настільки принизливим, що становило порушення ст. 3 Конвенції. Проте в інших випадках Суд визнав, що загроза бути підданим тілесному покаранню в школі (*Кемпбелл і Козанс проти Сполученого Королівства, 1982 р.*), або ж триденна відстрочка у здійсненні покарання і недостатність доказів того, що таке покарання спричинило тяжкі або тривалі негативні наслідки у семирічного хлопчика (*Костелло-Робертс проти Сполученого Королівства, 1993 р.*) не створювали того рівня приниження чи ганьби, який би дозволяв визнати порушення ст. 3 Конвенції. Як впливає з практики Суду, системне визнання того чи іншого покарання жорстоким, таким, що принижує гідність, чи нелюдським є неможливим.

Про єдність стандартів ООН та Ради Європи у сфері попередження жорстокого поводження з дітьми свідчить той факт, що Суд розпочав посилається у своїх рішеннях на Конвенцію ООН про права дитини. У справі «А проти Великобританії» Суд посилається безпосередньо на ст. 37 та ст. 19 Конвенції ООН про права дитини, про які йшлося раніше, та рекомендує державам здійснювати захист дітей, що перебувають під опікою батьків або інших осіб, від «усіх форм фізичного та психічного насильства». У вказаному рішенні Суд однозначно вказує на відповідальність держави за захист дітей від насильства як в сім'ї, так і в будь-якому іншому місці. Таким чином, ігнорування державою проблем насильства над дітьми в сім'ї або в інших приватних установах, невживання відповідних заходів з метою його попередження, розглядається як потурання таким діям з боку держави та може розглядатися як порушення державою міжнародно-правових зобов'язань щодо захисту дітей від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання.

Міжнародне право прав людини приділяє окрему увагу запобіганню особливо небезпечним формам жорстокого поводження з дітьми, якими, зокрема, виступають торгівля дітьми, дитяча проституція, дитяча порнографія, сексуальна експлуатація дітей та деякі інші. З метою протидії цим край небезпечними появам насильства по відношенню до дітей на рівні ООН був розроблений та відкритий для підписання *Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії*⁹, а також *Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності*¹⁰. На попередження найгірших форм жорстокого поводження з дитиною спрямована *Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182*, ухвалена в межах Міжнародної організації праці¹¹. 25 жовтня 2007 р. була відкрита для підписання *Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення*¹². Однак аналіз змісту цих міжнародно-правових документів виходить за межі припустимого обсягу цього дослідження.

Вищезазначені положення дозволяють дійти таких загальних висновків:

- 1) Засади національного законодавства з попередження жорстокого поводження з дітьми визначаються на конституційному рівні у розділі II Основного закону, присвяченому правам, свободам та обов'язкам

9 Протокол ратифікований Законом України «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії» від 3 квітня 2003 р.

10 Протокол був ратифікований Законом України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітряю)» від 4 лютого 2004 р. та набув чинності для України 21 травня 2004 р.

11 Конвенцію ратифіковано Законом України № 2022-III від 5 жовтня 2000 р. Конвенція передбачає, що держави-учасниці вживають всіх заходів, у тому числі розробляють та здійснюють програми дій по ліквідації найгірших форм дитячої праці.

12 Конвенція підписана від імені України паном О. Лавриновичем згідно з Розпорядженням Президента України 19 жовтня 2007 р. № 222/2007-рп.

людини і громадянина. Міжнародно-правові засоби протидії жорсткому поводженню з дітьми складають принципово важливий елемент міжнародних стандартів прав дитини. Отже, ця проблема виходить далеко за межі предмета наук кримінально-правового циклу та потребує наукового дослідження з позиції теорії правого статусу особи та міжнародного права прав людини.

- 2) Категорія «жорстоке поводження з дітьми» широко використовується на національному рівні, проте його зміст та форми появу істотно відрізняються та не узгоджуються між собою, в результаті чого цим поняттям охоплюється різний обсяг форм протиправної поведінки щодо дитини від ототожнення її з насильством щодо дитини в тих чи інших формах до вживання її у гранично широкому значенні як будь-які правопорушення, що вчинюються по відношенню до дитини.
- 3) Міжнародно-правові договори та практика Європейського суду з прав людини активно оперує категорією «жорстоке поводження з дитиною», визначаючи його форми та прояви, проте єдина універсальна міжнародно-правова дефініція цього поняття відсутня. У той же час міжнародне право спрямовано не стільки на формулювання абстрактного поняття жорстокого поводження з дитиною, скільки на визначення широкого переліку його можливих різновидів, а також вироблення міжнародних стандартів його розуміння, які покликані виступати орієнтиром для вдосконалення національного законодавства в цій сфері.

Міжнародні стандарти щодо попередження жорстокого поводження з дітьми мають бути покладені в основу подальших наукових досліджень в напрямку формування уніфікованого поняття жорстокого поводження з дитиною, а також оптимізації механізму протидії цьому асоціальному, протиправному явищу, яке завдає не виправної шкоди одній з найбільш уразливих груп суспільства.

1.2. Юридична відповідальність за жорстоке поводження з дітьми

Закон України «Про охорону дитинства» (ст. 35), а також Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (ст. 15) вказують, що особи, винні у порушенні вимог законодавства про охорону дитинства, або ж вчинили насильство в сім'ї, несуть кримінальну, адміністративну або цивільно-правову відповідальність відповідно до законів України.

Кримінальна відповідальність за діяння, що становлять насильство над дитиною в сім'ї або за її межами наступає згідно з Кримінальним кодексом України від 5 квітня 2001 р. №2341-III. Кримінальний кодекс України орієнтований на захист дитини від будь-яких форм фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї або поза нею та постійно вдосконалюється в цьому напрямку. Дії, які складають жорстоке поводження з дитиною, враховуючи комплексний характер цього поняття, можуть містити склади злочинів, передбачених широким переліком статей Кримінального кодексу України. Серед них умовно можна виділити *три групи*.

До першої групи належать склади злочинів, які можуть бути скоєні стосовно будь-яких осіб, у тому числі по відношенню до дітей. До таких злочинів належать:

- умисне вбивство (ст. 115 ККУ);
- вбивство через необережність (ст. 119 ККУ);
- умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ);
- умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 ККУ);
- умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 ККУ);
- побой і мордування (ст. 126 ККУ);
- катування (ст. 127 ККУ);
- погроза вбивством (ст. 129 ККУ) та деякі інші.

Вчинення таких злочинів стосовно неповнолітнього або малолітнього внаслідок жорстокого поведіння з ними членів їх сім'ї, осіб, що їх замінюють, або будь-якої іншої деліктоздатної особи належить до обставин, які обтяжують покарання. Вичерпний перелік таких обставин передбачений статтею 67 ККУ, серед яких законодавець окремо виділив:

- вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані (п. 6 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного (п. 8 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством (п. 9 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину з особливою жорстокістю (п. 10 ст. 67 ККУ).

При чому всі ці обставини, окрім передбаченої п. 8 ст. 67 Кримінального кодексу України, суд зобов'язаний визнати як такі, що обтяжують покарання незалежно від обставин справи.

До другої групи належать склади злочинів, вчинення яких по відношенню до неповнолітнього або малолітнього визначено законодавством як кваліфікуюча обставина, що тягне за собою більш суворе покарання, передбачене частинами другими, третіми тощо відповідних статей Кримінального кодексу України.

До кваліфікованих складів злочинів, вчинюваних по відношенню до неповнолітньої чи малолітньої особи, належать:

- доведення до самогубства (ч. 3 ст. 120 ККУ);
- зараження венеричною хворобою (ч. 2 ст. 133 ККУ);
- ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 2 ст. 136 ККУ);
- неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ч. 2 ст. 140 ККУ);
- незаконне проведення дослідів над людиною (ч. 2 ст. 142 ККУ);
- насильницьке донорство (ч. 2 ст. 144 ККУ);
- захоплення заручників (ч. 2 ст. 147 ККУ);
- зґвалтування (ч. 3, 4 ст. 152 ККУ);
- насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 2, 3 ст. 153 ККУ);
- грубе порушення законодавства про працю (ч. 2 ст. 172 ККУ);
- посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ч. 2 ст. 181 ККУ);

- створення або утримання місць розпусти і звідництва (ч. 3 ст. 302 ККУ);
- незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 314 ККУ);
- схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 315 ККУ).

Слід окремо звернути увагу на такі злочини, як торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 ККУ), а також сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 ККУ). Вчинення цих злочинів по відношенню до неповнолітнього або малолітнього передбачено як кваліфікуюча обставина (відповідно, ч. 2, 3 ст. 149 ККУ та ч. 3, 4 ст. 303 ККУ).

Слід підкреслити, що ці статті містять *примітки* стосовно вчинення вказаних злочинів по відношенню до дитини, які відтворюють міжнародні стандарти щодо попередження жорсткого поводження з дітьми, а саме вимогам Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, а також Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, про які йшлося в підрозділі 1.1. посібника.

Приміткою 3 до ст. 149 ККУ, а також приміткою 2 до ст. 303 ККУ передбачено, що відповідальність за цими статтями за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього, а так само за втягнення малолітнього чи неповнолітнього в заняття проституцією чи примушування їх до заняття проституцією має наставати *незалежно від того*, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності.

На втілення вимог нещодавно відкритої до підписання Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення спрямоване положення ст. 301 ККУ «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів», яка як кваліфікуючу обставину визначає збут неповнолітнім чи розповсюдження серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру (ч. 2 ст. 301 ККУ), а також передбачає найбільш тяжку санкцію за примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру (ч. 3 ст. 301 ККУ).

Третю групу становлять *злочини, які можуть бути скоєні тільки по відношенню до дитини*, оскільки особу потерпілого від таких злочинів, яким може виступати тільки дитина, передбачено їх основних складом. До таких злочинів належать:

- умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 ККУ);
- неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст.137 ККУ);
- підміна дитини (ст. 148 ККУ);
- експлуатація дітей (ст. 150 ККУ);

- використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150–1 ККУ);
- статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ);
- розбещення неповнолітніх (ст. 156 ККУ);
- ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 ККУ);
- злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 ККУ);
- незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169 ККУ). Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Сімейного кодексів України щодо усиновлення» від 4 червня 2009 р. запроваджено більш жорсткі заходи кримінальної відповідальності за вчення цього злочину;
- втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 ККУ);
- спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323 ККУ);
- схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324 ККУ).

До цієї групи складів злочинів примикають «залишення в небезпеці» (ст. 135 ККУ), яке може стосуватися осіб, які перебувають в небезпечному для життя стані і позбавлені можливості вжити заходів до самозбереження через як через **малолітство**, так і через інші обставини – старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану. Потерпілим від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 135 ККУ може бути тільки *новонароджена дитина* у випадку залишення її в небезпеці матір'ю, якщо остання не перебувала в обумовленому пологами стані.

До групи злочинів, які можуть бути скоєні тільки по відношенню до дитини, примикає також злочин, передбачений ст. 167 ККУ «Зловживання опікунськими правами». Потерпілими від цього злочину можуть бути як діти, так і повнолітні особи, щодо яких встановлено опіку чи піклування, проте такі дії нерідко вчинюються саме по відношенню до неповнолітніх і малолітніх.

Нещодавно до Кримінального кодексу України було внесено зміни, спрямовані на посилення кримінальної відповідальності за сексуальне насильство щодо дитини в сім'ї з боку батьків або осіб, що їх замінюють. Законом України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25 вересня 2008 р. № 600-VI вказані статті було доповнено частинами другими, які встановили більш сувору кримінальну відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, а також розбещення неповнолітніх, вчинені *батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього*.

Законом України «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей» від 1 жовтня 2008 р. № 616-VI до вказаних статей ККУ було внесено аналогічні зміни. Цим законом було посилено кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми, вчинені щодо малолітньої особи або *батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього*, а

за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу – крім названих осіб, також його *тренером*.

Відповідно до ч. 4 ст. 67 ККУ якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини цього Кодексу як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує. Отже, при вчиненні вказаних в другій та третій групах злочинів стосовно дитини ця обставина не враховується судом як обтяжуюча, проте вчинення таких злочинів з особливою жорстокістю враховується як обставина, яка обтяжують покарання згідно з п. 10 ст. 67 ККУ.

Наведене свідчить про *безпідставність поширеної серед громадських організацій України думки про необхідність криміналізації насильства в сім'ї та насильства над дітьми, оскільки за такі діяння, що містять склади відповідних злочинів, вже передбачено кримінальну відповідальність за чинним Кримінальним кодексом України*. Проте серед науковців та правозахисників все частіше постає питання щодо доцільності доповнення Кримінального кодексу України окремим складом злочину, який встановлював би кримінальну відповідальність за вчинення дій, що складають насильство в сім'ї.

Слід погодитися з думкою науковців, які вважають, що доречним є виділення складів злочинів, які можуть вчинюватися внаслідок скоєння тих чи інших форм насильства щодо дітей та в сім'ї, в окремий розділ Кримінального кодексу України «*Злочини проти сім'ї та дітей*», наслідком чого буде спрощення кваліфікації злочинів, скоєних в результаті насильства в сім'ї. Фахівці з кримінального права майже одностайно вважають, що злочини проти сім'ї та дітей мають власний родовий об'єкт. Однак, на думку одних науковців, родовий об'єкт злочинів проти сім'ї та дітей обмежується лише суспільними відносинами, що забезпечують нормальний розвиток дітей, на думку інших – включає в себе також і сімейні відносини.

На жаль, законодавці України не врахували думку науковців та світовий досвід з даного питання. Так, до Кримінального кодексу Російської Федерації, введеного в дію 1 січня 1997 р., включено главу 20, яка об'єднала низку норм щодо суспільно-небезпечних діянь, раніше розміщених у різних розділах Кримінального кодексу Російської РСР 1960 р. Всі склади злочинів, що входять до глави 20, за особливостями об'єкта поділяються на дві групи: злочини проти неповнолітніх і злочини проти сім'ї. Аналогічним шляхом пішли законодавці Республіки Білорусь. Так, Кримінальний кодекс Республіки Білорусь, прийнятий Палатою представників 2 червня 1999 р. та схвалений Радою Республіки 24 червня 1999 р., містить главу 21 «Злочини проти укладу сімейних відносин та інтересів неповнолітніх». Кримінальний кодекс ФРН містить розділ «Злочинні діяння проти громадянського стану, шлюбу та сім'ї». На наш погляд, даний підхід доцільно застосувати і в Україні.

Адміністративну відповідальність за діяння, які полягають у насильстві щодо дитини в сім'ї та поза нею, передбачено *не лише ст. 173² Кодексу України про адміністративні правопорушення*, про яку йшлося вище, а й у випадках вчинення таких адміністративних правопорушень, як:

- нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спо-

- кій громадян, утворюють дрібне хуліганство і тягнуть за собою адміністративну відповідальність за ст. 173 КУпАП;
- якщо під час насильства в сім'ї було допущено порушення тиші на вулицях, площах, у парках, гуртожитках, житлових будинках та інших громадських місцях у забороненій рішеннями сільських, селищних, міських рад час, то таке діяння тягне за собою відповідальність за ст. 182 КУпАП;
 - доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх замінюють, або іншими особами охоплюється ст. 180 КУпАП;
 - ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну відповідальність за ст. 184 КУпАП.

Якщо дії особи, яка вчинила насильство стосовно дитини, підпадають під ознаки злочину або адміністративного правопорушення, то разом з притягненням правопорушника до кримінальної або адміністративної відповідальності, до нього можуть бути застосовані заходи **цивільно-правової відповідальності**. У той же час, незалежно від переслідування особи в кримінальному або адміністративному порядку, дитина або її законний представник в будь-якому випадку мають право подати позовну заяву і притягти винну у вчиненні насильства щодо дитини особу до цивільно-правової відповідальності. Під цивільно-правовою відповідальністю в цьому випадку слід розуміти негативні для порушника наслідки скоєного їм правопорушення (насильства стосовно дитини), які виявляються в необхідності відшкодування потерпілому заподіяних моральних і матеріальних збитків.

Слід мати на увазі, що закріплене в статті 55 Конституції України право на судовий захист, тобто можливість звернутися до суду за захистом своїх прав, свобод та інтересів, надається будь-якій особі без вікових обмежень з моменту народження. Цивільне процесуальне законодавство конкретизує механізм реалізації будь-якою особою, у тому числі і дитиною, конституційного права на судовий захист, якщо її права, свободи чи інтереси порушені або оскаржені. Реалізувати це право неповнолітня особа (дитина) може самостійно у передбачених законом випадках або за допомогою законного представника. Неповнолітня особа може реалізувати право на судовий захист безпосередньо у справах, що виникають із *сімейних правовідносин*, за умови досягнення чотирнадцяти років та малолітня особа – за наявності законного представника.

Відповідно до ст. 18 та ч. 4 ст. 152 Сімейного кодексу України кожен учасник сімейних відносин, який досяг *чотирнадцяти років*, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Крім того, на таку можливість може додатково вказуватися в окремих статтях СК України, зокрема в ст. 165, що визначає осіб, які мають право звернутися з позовом до суду *про позбавлення батьківських прав*, а також в ст. 240, що визначає осіб, які мають право на звернення до суду з *позовом про скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним*, окремо вказується й на дитину, яка досягла чотирнадцяти років.

Таким чином, виходячи з процесуального становища осіб, які наділені правом на пред'явлення позову на захист неповнолітніх, їх можна поділити на дві групи. До першої групи належать самі неповнолітні особи, які мають матеріально-правову та процесуально-правову заінтересованість у справі, а отже виступають позивачами. До другої групи належать особи, які звертаються до суду на захист прав та інтересів інших осіб та займають у процесі самостійне процесуальне становище, відмінне від становища позивача. Такі особи мають у справі лише процесуально-правову заінтересованість. У свою чергу, остання група осіб може бути поділена на дві підгрупи: а) особи, які виступають від імені та в інтересах суб'єктів спірних матеріальних правовідносин (представники неповнолітніх); б) особи, які виступають від свого імені на захист прав, свобод та інтересів інших осіб (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб).

Незалежно від того, чи поданий позов самою дитиною (неповнолітньою особою), яка виступає позивачем по справі, чи ініційований розгляд справи особами, які звертаються до суду на захист прав та інтересів дітей (неповнолітніх чи малолітніх осіб), при розгляді судових справ, які стосуються інтересів дитини, *думка останніх має враховуватися судом, а рішення по справі за жодних обставин не має суперечити їх інтересам.*

1.3. Особливості збору доказів у кримінальних справах, пов'язаних з насильством щодо дітей

Одну з основних проблем доказування у кримінальних справах, пов'язаних з насильством щодо дітей, становить *допит дитини як свідка чи потерпілого від злочину.*

За кримінально-процесуальним законодавством України передбачається як допит неповнолітнього свідка на стадії досудового слідства (ст. 168 Кримінально-процесуального кодексу України), так і допит дитини, що є свідком або потерпіла від вчинення злочину, на стадії судового розгляду справи (статті 307, 308 Кримінально-процесуального кодексу України), в ході якого всі учасники процесу, а також суд та прокурор матимуть можливість задавати питання свідкові чи потерпілому.

Згідно з ч. 3 ст. 168, ст. 307 КПК України свідкові, який не досяг шістнадцятирічного віку, роз'яснюється його обов'язок говорити тільки правду, але про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за свідомо неправдиві показання він не попереджається.

У належних випадках неповнолітньому свідку віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років слідчий або суд повинен роз'яснювати вимоги ст. 63 Конституції України про те, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (п. 11 ст. 32 КПК України).

Відповідно до ст. 307 та ст. 308 Кримінально-процесуального кодексу України у виняткових випадках, коли цього вимагають інтереси справи або

безпека свідка, допит неповнолітнього свідка чи потерпілого за ухвалою суду може бути проведений у відсутності підсудного. Після повернення підсудного до залу суд зобов'язаний ознайомити його з показаннями свідка чи потерпілого і надати йому можливість задавати питання свідкові чи потерпілому, а також дати пояснення з приводу їх показань.

По закінченні допиту неповнолітній свідок видаляється із залу суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду визнає присутність цього свідка в залі суду необхідною.

За кримінально-процесуальним законодавством України особою, що проводить допит дитини на стадії досудового слідства, виступає слідчий, а на стадії судового розгляду справи – суд. Це не виключає право слідчого або суду доручити особам, які долучаються до проведення допиту, поставити перед свідком чи потерпілим ряд запитань.

Відповідно до ч. 1 ст. 168 та ст. 307 ст. КПК України при допиті свідка у віці до 14 років, а на розсуд слідчого чи суду, і у віці від 14 до 16 років викликається педагог. При допиті дитини у віці від 14 до 16 років педагог викликається як правило, у разі, якщо свідок чи потерпілий відстав у своєму розумовому розвитку або з ним важко встановити психологічний контакт. Педагог виступає в даному випадку як спеціаліст.

Для участі у допиті таких осіб рекомендується запрошувати педагога, який володіє спеціальними знаннями у галузі дитячої, юнацької психології і педагогіки та має навички навчання і виховання дітей того ж віку, що й допитуваний. Для участі у допиті малолітнього може бути запрошений вихователь дошкільного дитячого закладу. Для даної дії педагога ознайомлюють з обставинами, які мають відношення до допиту, з даними про особу дитини, її ставленням до обвинуваченого та потерпілого.

Слідчий або суд може визнати необхідною присутність лікаря при допиті неповнолітнього свідка чи потерпілого віком до 16-ти років, що, як правило відбувається у разі відсталості у фізичному чи розумовому розвитку допитуваного, його хворобливості.

До початку допиту зазначеним особам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу суду задавати свідкові або потерпілому запитання. Слідчий або суд вправі відвести поставлене запитання. Але запитання, поставлені дитині педагогом або лікарем, і їх зауваження обов'язково заносяться до протоколу допиту або протоколу судового засідання (ч. 2 ст. 168, ст. 307 КПК України).

Слід підкреслити, що законодавство України не виключає можливість залучення до участі в допиті неповнолітнього свідка разом з педагогом, лікарем та іншими передбаченими КПК України особами, *спеціаліста – фахівця в галузі загальної психології та дитячої психології*.

Відповідно до ч. 1, ч. 2 ст. 168 та ст. 307 ст. КПК України при допиті неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років, а за розсудом слідчого або суду – віком до шістнадцяти років *за необхідності* викликаються батьки чи інші законні представники неповнолітнього. До початку допиту зазначеним особам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу слідчого задавати свідкові запитання.

Запитання, поставлені свідкові законними представниками, і їх зауваження заносяться до протоколу. Слідчий вправі відвести поставлене запитання, але відведене запитання повинно бути занесене до протоколу.

Українські фахівці зазначають, що необхідність залучення батьків чи інших законних представників неповнолітнього до проведення допиту виникає у такому випадку, коли дані особи користуються довірою та авторитетом у неповнолітнього свідка чи потерпілого. Їх присутність може сприяти захисту законних інтересів дитини, встановленню з нею контакту і отримання повних і правдивих показань. Коли є підстави вважати, що законні представники чи родичі можуть заважати неповнолітньому свідку чи потерпілому в наданні показань, їх виклик має бути виключеним. Зокрема, присутність батьків чи інших законних представників дитини не припускається, коли вони є приховувачами злочину або притягуються самі до відповідальності у справі, що розглядається, та можуть негативно вплинути на свідка та його показання¹³.

Слід усвідомлювати, що допит неповнолітнього потерпілого є найскладнішим у зв'язку з наявною залежністю дитини від батьків, впливом на її показання, сором'язливим ставленням до того, що сталося.

З метою всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи необхідно призначати судові експертизи, і однією з таких експертиз має бути судово-психологічна. *Психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки.*

Психологічна експертиза призначається на стадії досудового та судового слідства щодо психічно здорових осіб (підозрюваних, обвинувачених, свідків, потерпілих, позивачів, відповідачів: малолітніх, неповнолітніх, дорослого та похилого віку).

Психологічна експертиза може бути часткою комплексного експертного дослідження (психолого-психіатричного, психолого-медико-психіатричного, медико-психологічного тощо), якщо у слідства чи суду є питання, розв'язання яких потребує залучення знань з різних галузей науки.

Головним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи:

- індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості, мотивовірних чинників психічного життя і поведінки;
- емоційних реакцій та станів;
- закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їх розвитку та індивідуальних властивостей.

При проведенні судових експертиз використовуються загальновідомі у науковій практиці психологічні методики та їх авторські модифікації, що пройшли апробацію. Вони підбираються з урахуванням специфіки судових експертних досліджень і конкретних питань, поставлених перед психологічною експертизою.

На психологічну експертизу можуть бути винесені наступні питання:

¹³ Див.: Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих «Як опитувати дитину» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.childfund.org.ua/publications. – 2010.

- визначення індивідуально-психологічних рис підекспертної особи;
- виявлення особистісних рис та провідних мотиваційних передумов поведінки підекспертної особи у їх зв'язку з обставинами, що досліджуються у справі;
- наявність в особі індивідуально-психологічних рис, що суттєво вплинули на характер її показань у справі (відмова від показань під впливом погрози тощо);
- вплив сімейної ситуації, індивідуально-психологічних особливостей батьків (зазначити, якщо треба, одного чи обох з них), особливостей їх виховної поведінки на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини¹⁴;
- наявність змін в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах підекспертної особи, які перешкоджають активному функціонуванню її як особистості та виникли внаслідок впливу певних обставин;
- психотравмуючий потенціал ситуації (визначення, чи призводить ситуація, що досліджується за справою, до психічної травми та характер завданих страждань (моральної шкоди);
- зв'язок між спричиненими стражданнями та ситуацією, що досліджується у справі;
- можливий розмір грошової компенсації за наявності завданих страждань (моральної шкоди);
- спроможність підекспертної особи усвідомлювати реальний зміст власних дій та в повній мірі свідомо керувати ними і передбачати їх наслідки (з урахуванням вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних рис, рівня розумового розвитку, характеристик мікросоціального середовища: залежність, погрози, омана тощо);
- здатність підекспертної особи правильно сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні показання (з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку);
- здатність підекспертного, з огляду на рівень його розумового розвитку, індивідуально-психологічні особливості та емоційний стан, правильно розуміти характер і значення вчинених щодо нього дій і чинити опір (у справах про статеві злочини);
- наявність у підекспертного ознак відхилень у психічному розвитку, які не є проявами психічного захворювання;
- наявність та характер впливу індивідуальних характеристик емоційно-вольової та когнітивної сфер особистості підекспертного

14 Наприклад, 14-річна молдованка (переправлена до Туреччини через Україну) стала жертвою торгівлі людьми за таких обставин. Її сім'я з метою покращення житлових умов отримала кредит для придбання квартири. Щоб вполатитися з обтяжливими для сім'ї платежами мати змушена була поїхати на заробітки до Італії, але з невідомих причин зникла (не надсилала грошей, не телефонувала). Батько, на утриманні якого залишилися двоє дітей почав зловживати алкоголем, знущався над семирічним сином та донькою. Не витримавши психологічного приниження та фізичного насилля дівчинка тривалий час жила у своїх подруг, а згодом стала жертвою торгівців людьми.

(сприйняття, пам'ять, мислення, увага, емоції, здатність до вольової поведінки, рівень інтелектуального розвитку тощо) на адекватність оцінки особливостей і змісту ситуації, а також на її відтворення у свідченнях.

В певних випадках перед експертом-психологом постають питання, відповіді на які допомагають правильно оцінити показання неповнолітнього, наприклад:

- Чи відповідають показання неповнолітнього його віку та інтелектуальному розвитку?
- Яким є ступінь навіюваності допитуваного?
- Чи є підстави вважати, що неповнолітній дає показання під впливом дорослих?
- Чи володіє конкретна дитина суб'єктивною можливістю правильно сприймати і оцінювати обставини, що мають значення у справі?
- Чи міг малолітній свідок (потерпілий) правильно сприймати і усвідомлювати дану конкретну подію?

Потерпілі в результаті психологічної травми можуть вчинити самогубство, тому можна поставити питання:

- В якому емоційному стані перебувала підекспертна особа в період, який передував її самогубству?
- Чи виник емоційний стан підекспертної особи в період, який передував самогубству, унаслідок дій обвинуваченого (насильства, дій, які кваліфікуються як погрози, жорстоке ставлення чи систематичне приниження людської гідності тощо)?

У випадках, коли потерпілою є малолітня чи неповнолітня особа необхідно призначати судово-психологічну експертизу для встановлення даних про наявність чи відсутність схильності до фантазування чи перебільшення. Прикладом є справа по обвинуваченню П., який, знаходячись у будинку за місцем свого основного проживання, здійснив замах на згвалтування малолітньої та задовольнив статеву пристрасть неприродним способом, які вчинив з використанням безпорадного стану потерпілої внаслідок її малолітнього віку. Допитана потерпіла показала, що батько її забрав з дитячого садка, вдома роздягнув і «торкав» в ділянці статевих органів і сідниць, від чого вона плакала, бо було боляче. Експертним висновком судово-психологічної експертизи була підтверджена здатність малолітньої правильно сприймати зовнішню, фактичну сторону обставин, максимально наближену до кримінальної ситуації.

В той самий час, як свідчить практика, не завжди призначення такої експертизи є виправданим, про що свідчать наступні два приклади.

Перший випадок свідчить про результативність та доцільність рішення щодо призначення експертизи. Бабуся звернулася в прокуратуру з заявою про вчинення щодо її 12-річної онучки вітчимою розпусних дій. Дівчинка у присутності бабусі детально розповіла слідчому про «злочинні дії», при цьому бабуся надала у якості речових доказів білизну дівчинки. За результатами судово-біологічної експертизи було встановлено, що на білизні містяться залишки супу. У висновку судово-психологічної експертизи зазначалося, що показання є результатом фантазій, скорегованих рекомендаціями бабусі.

Другий випадок викликає певні сумніви в доцільності призначення судово-психологічної експертизи; рішення про таке дослідження видається невинуватим, оскільки докази по справі є достатніми для кваліфікації дій підсудного. 21-річний батько, забравши свою доньку з дитячого садка, вчинив спочатку щодо неї розпусні дії, а потім декілька разів зґвалтував дитину, спричинивши тяжкі наслідки. Травмовану доньку він приніс до садиби своєї тещі та зник. Потерпіла малолітня була доставлена в тяжкому стані до лікарні, де були встановлені сліди зґвалтування, що спричинило тяжкі наслідки. Дівчинці було зроблено декілька хірургічних операцій. В матеріалах справи містилася достатня кількість доказів вчиненого злочину, але у справі була призначена судово-психологічна експертиза на предмет встановлення фактів фантазування (експертиза підтвердила правдивість показань). За таких обставин призначення експертизи адвокатами потерпілої розцінювалося як необґрунтоване затягування розгляду справи.

Отже, наведені приклади свідчать про необхідність зваженого рішення щодо призначення судово-психологічної експертизи, адже важливим завданням взаємодії з потерпілою дитиною є мінімізація рівня її психічної травми через відтворення ситуації злочину.

Класик вікової психології В. Штерн вважав, що з часом інститут психологічної експертизи припинить своє існування, оскільки судді ґрунтовно оволодіють психологічними знаннями та зможуть самостійно давати точну оцінку показанням свідків, а при необхідності – піддавати їх певним дослідженням¹⁵. Однак, відповідно до вимог чинного законодавства, у випадку необхідності застосування спеціальних знань, суддя зобов'язаний призначити експертизу, навіть якщо він сам має певну фахову підготовку (наприклад, освіту психолога).

1.4. Соціально-психологічні особливості та загальні принципи комунікації судді з дитиною, постраждалою від жорстокого поведіння

Професійна майстерність судді ґрунтується на тривалому досвіді практичної роботи, глибокому відчутті духу та букви закону, всебічному знанні та розумінні юридичної науки та матерії права як такої.

Специфічність функцій судді визначає його процесуальну самостійність при виборі методів та засобів здійснення психологічного впливу на учасників процесу та інших зацікавлених осіб, побудуванні стратегії і тактики судового розгляду та ін. Він є виконавцем і контролюючою інстанцією у одній особі. Самостійність судді у виборі способів впливу, неможливість всебічного нормативного врегулювання діяльності і тим більше відносин, які при цьому виникають, зокрема стосунків з родичами, свідками тощо, висуває до особистості фахівця підвищені психологічні вимоги. Успіх професійної діяльності судді залежить від багатьох чинників психологічної природи, зокрема: навичок встановлення психологічного контакту і професійного спілкування з людь-

15 Штерн В. Изучение свидетельских показаний. // Проблемы психологии. Ложь и свидетельские показания. – М., 1907. Вып. 1. – С. 51.

ми; умінь налагоджування взаємодії з слідчим, адвокатом, прокурором; здійснення методів і засобів психологічного впливу, напрацьованих у результаті накопичення професійного досвіду тощо.

Забезпечення взаємодії у професійній комунікації судді потребує спеціальних навичок, які зазвичай не використовуються в повсякденному спілкуванні.

Важливим аспектом є рівень психологічної підготовленості судді, яка, зокрема, дозволяє нейтралізувати професійне вигорання під впливом таких особливостей праці, як надвисока регламентація професійної поведінки; владний характер фахових повноважень, значний рівень персональної відповідальності за прийняття рішення, публічний характер діяльності, необхідність виконання професійних функцій у присутності значної кількості зацікавлених (не нейтральних) осіб, де-факто ненормований робочий день та значне психічне та фізичне перевантаження.

Звичайно, що професійне спілкування судді, хоча і має значну специфіку, зумовлену характером його обов'язків, відбувається тим не менш відповідно до законів спілкування. В загальному вигляді процес комунікації судді з представниками сторін складається з наступних етапів:

- 1) формування першого враження та уточнення актуального емоційного стану опитуваної (допитуваної) особи. Слід зазначити, що перший контакт з особою, як правило, відбувається після попереднього вивчення суддею матеріалів справи, тобто перше враження щодо особи виникає в судді ще до зустрічі з нею. Отже, в процесі допиту особи слід абстрагуватися, відволіктися від упереджень, яке може виникнути щодо особи, і намагатися спілкуватися з нею ніби «з чистого листа». Треба пам'ятати, що матеріали справи можуть містити документи, створені під впливом емоцій тих фахівців, які їх писали, або їх зміст є наслідком низького професійного рівня авторів (наприклад, фахівців соціальних служб у справах щодо позбавлення батьківських прав);
- 2) усунення (нейтралізація, послаблення) бар'єрів комунікації та встановлення психологічного контакту. В особи також є упередження щодо судді, вона може вважати, що її справу викладено необ'єктивно, або її лякає обстановка в суді як така, вона може відчувати розпач або страх, або сплутаність;
- 3) досягнення мети, тобто отримання значущої для прийняття вірного рішення інформації;
- 4) оцінка результатів та корекція процесу взаємодії.

Для ефективної взаємодії з дитиною найбільш важливим є вірне розуміння перших двох етапів спілкування, оскільки вони мають вирішальне значення для подальших відносин у процесі розгляду справи.

Умовою успішності роботи є довіра дитини до судді, створення ним сприятливої психологічної атмосфери, але встановлення єдності з дитиною в межах процесу є складним завданням. Зазвичай дитина не звертається до суду самостійно, і це ставить її в залежне становище щодо дорослих людей, перш за все членів власної родини та працівників відповідних соціальних служб. Спілкування з суддею може сприйматися дитиною як вступ до ще одного «таємного зв'язку», сприяти формуванню опору до цієї взаємодії та

виникненню страхів, оскільки життєвий досвід навчив її розглядати стосунки з дорослими крізь призму небезпеки або загрози.

Крім того, протидія контакту з суддею може бути обумовлена відтворенням у пам'яті дитини негативних почуттів та переживань; отже, одним із завдань комунікації з дитиною є зменшення рівня її психологічної травматизації, збереження (відновлення) її психічної рівноваги. Слід також додати, що намагання виявити повну картину передбачає зменшення рівня травматизації дитини та відновлення її психічного стану.

Спілкування з дитиною, як правило, починається з бесіди із дорослими (батьками, представниками опікунської ради, іншими законними представниками), в ході якої необхідно визначити узгодженість або неузгодженість їх свідчень, виявити (якщо вони є) приховані спроби натиснути на дитину чи справити у судді викривлене враження щодо розумових або соціальних якостей дитини («Він в нас дурний», «Постійно бреше», «Сам не знає, що каже», «Дитина дуже залякана, тому може відмовитися спілкуватися»тощо).

Власне, опитування дитини починається з аналізу її зовнішнього вигляду та ситуації контакту із суддею. Слід звернути увагу на те, наскільки дитина відкрита до контакту, чи проявляє вона активність (наприклад, вивчає кімнату, розглядає іграшки, торкається цікавих для неї предметів тощо) або є просто розгальмованою (безглуздо гоїдається на стільці, хапає якісь речі, розмахує руками чи ногами, постійно підскакує з місця тощо). Необхідно зафіксувати і прояви загальмованості, напруги, що її виявляє дитина, бажання сісти або встати в куток, сховатися, страх вступити у бесіду.

Отже, основне завдання на першому етапі взаємодії з дитиною – це забезпечення їй відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття. Первинна бесіда з дитиною, побудована на м'якій, недирективній взаємодії, має допомогти фахівцю прояснити ситуацію. Так, коли дитина розповідає про насильство щодо неї:

1. Поставтеся до дитини серйозно, покажіть, що ви їй повністю вірите;
2. Залишайтеся спокійними (незважаючи на те, що саме та якими саме словами розповідає дитина, адже вона через відсутність словарного запасу може застосовувати нецензурну лайку та жаргонізми, які чує від батьків чи інших родичів);
3. Заспокойте та підтримайте дитину словами:
 - Добре, що ти мені сказала(-в). Ти правильно зробила(-в).
 - Ти в цьому не винна (не винний).
 - Не ти одна (один) потрапила(-в) в таку ситуацію, це трапляється і з іншими дітьми.
 - Бувають такі секрети, які не можна зберігати, якщо тобі зробили погано, і я хочу тобі допомогти. Мені треба переказати іншим людям (соціальному працівнику, психологу тощо) інформацію про те, що сталося. Вони допоможуть зробити так, щоб ти відчувала(-в) себе в безпеці.
4. Не думайте, що дитина обов'язково ненавидить свого кривдника або сердиться на нього. Батьки залишаються для неї батьками незалежно від того, як вони поведуться з дитиною, яка продовжує їх любити та боїться зашкодити їм своїми словами чи діями.

5. Терпляче відповідайте на запитання та розвіюйте тривоги дитини.
6. Стежте за тим, щоб не давати обіцянок, яких ви не можете дотриматись (наприклад: «Твоя мама не засмутиться» або: «З тим, хто тебе скривдив, нічого не зроблять»).

Розмовляючи з дитиною, яка зазнала зловживань з боку інших членів родини:

1. Задавайте прямі запитання в м'якій формі (наприклад «Чи правильно я розумію, що тобі зробили боляче? Розповіси, будь ласка, як саме це сталося. Покажи, де в тебе боляче», «Мені здається, що тобі не вистає їжі. Чи я правий/права?»).
2. Слухайте, не виносячи суджень (наприклад, не слід переривати дитину, яка описує, що сталося за допомогою брудної лайки – можливо, вона не має інших слів для опису ситуації).
3. Надайте інформацію про місцеві служби допомоги (якщо це відповідає віку дитини, або родичам, які зацікавлені у розв'язанні ситуації).
4. Скажіть дитині, що вона вже зробила дуже важливий крок для подолання насильства щодо неї.
5. Скажіть дитині, яка зазнала насильства, що ви її підтримуєте, і що вона не винна в тому, що трапилось.

Суддя при спілкуванні з дитиною в жодному разі **не має**:

- бути нетерплячим та перебивати її;
- робити поспішні висновки;
- намагатися завершити думки дитини, її висловлювання;
- втрачати зоровий контакт з дитиною, жестами та рухами тіла демонструвати неухважність;
- відповідати недоладно;
- змінювати предмет розмови;
- залякувати дитину (в тому числі тим, що її родичів буде суворо покарано);
- критикувати дитину або глузувати з неї.

Отже, ці факти створюють підґрунтя для побудови бесіди з постраждалою дитиною:

1. Суддя не «допитує» дитину.
2. Ставлячи запитання, слід враховувати, що для маленьких дітей дуже складно слідкувати за двома (або більше) думками та темами.
3. Діти та дорослі розмовляють «різними мовами», отже, необхідно виробити форму діалогу у зрозумілій для дитини формі. Наприклад, маленькі діти не розуміють метафор та застосовують всі слова у їх прямому значенні. Загалом діти не здатні давати «дорослі» пояснення щодо особистих переживань.
4. Слід пам'ятати, що суперечливість у відомостях, що їх надають діти, є нормальною. Дитина далеко не завжди зізнається, що не розуміє поставлене запитання. Необхідно також враховувати, що вміння відтворювати тексти «напам'ять» не означає, що дитина розуміє, що саме вона відтворює.
5. Необхідно враховувати, що реакція дітей на запитання далеко не завжди є відповіддю. Це відбувається, коли відповідь не несе в собі по-

трібної інформації, або коли дитина розуміє питання інакше, ніж гдав дорослий.

Таким чином, для успішної побудови первинної бесіди з дітьми молодшого віку суддя має:

1. Назвати себе.
2. Домовитись з дитиною про правила бесіди та переконатися, що вона їх зрозуміла:
 - «Якщо я не зрозумію твоєї відповіді, я задам окремі питання кілька разів»;
 - «Скажи мені, якщо не зрозумієш запитання»;
 - «Скажи мені, якщо не знаєш відповіді»;
 - «Поправ мене, якщо я невірно тебе зрозумію».
3. Визначити рівень розвитку дитини та її здатність розуміти питання:
 - Спитати в дитини: день тижня, місяць, пору року або інші прості запитання, які покажуть, наскільки дитина орієнтується в оточуючому світі;
 - Попросити дитину перерахувати її улюблені кольори та показати предмети відповідного кольору в кабінеті;
 - Попросити дитину назвати предмети, більші, ніж... (менші, ніж...).
4. Ознайомити дитину з темою бесіди, уникаючи слів на кшталт «тяжкий», «страшний», «насильство», «напад» тощо, які можуть створити певні настанови.
5. Домовитись з дитиною, що вона буде говорити правду:
 - Визначити, чи розуміє дитина різницю між правдою та брехнею. Навести кілька прикладів та попросити дитину визначити, де була правда, а де брехня (наприклад: «Ти – дівчинка. Це правда?» або «Якщо я скажу, що в тебе вісім рук, це буде правда чи брехня?»);
 - Взяти в дитини письмове зобов'язання говорити правду;
 - Сказати, що зараз ви почнете задавати дитині різні питання і нагадати про домовленості за п. 2.
6. Визначити характеристики побутового життя дитини, задавши їй наступні запитання:
 - Як тебе звать, скільки тобі років, коли в тебе день народження?
 - Де ти живеш?
 - Хто живе разом з тобою?
 - Який твій дім? Хто в якій кімнаті живе?
 - Що в тебе було на сніданок? А вчора? Яка їжа тобі подобається більш за все?
 - В якій школі ти вчишся (який дитсадок відвідуєш)?
 - Як звать твою вчительку (виховательку)?
 - Що тобі подобається в школі більше всього? Чому?
 - Чи є в тебе кращий друг? Розповіси про нього?
7. Перейти до вільної бесіди. М'яко попросити дитину розповісти вам про те, що трапилось: «Розкажи мені все, що знаєш про...» або «Я чула (чув), що з тобою щось сталося. Розкажи мені про це...». Заохочуйте дитину говорити, застосовуючи коментарі з відкритою кінцівкою на кшталт «І тоді...» або «Розкажи мені докладніше...». Розгля-

дайте необхідні питання в тому порядку, в якому їх торкається дитина. Уточнюйте найбільш важливі події, якщо вони здаються недостатніми або неможливими: де саме стався інцидент насильства, в який час доби («на вулиці було темно чи ні?»); як давно це сталося; як часто відбуваються такі ситуації («коли це відбулось останній раз?»; вислухайте відповідь та перепитайте: «А чи було щось подібне до того?»); що робила доросла людина, що робила сама дитина.

Необхідно зазначити, що опитування родичів має проводитися на тих же засадах, що й бесіда з дитиною, оскільки для них такі розмови теж зазвичай є досить важкими. Це пов'язано з тим, що родичі часто не хочуть «вносити бруд з хати», бояться подальшої відповідальності, втрати якихось благ, оголоски, а тому намагаються применшити серйозність ситуації.

Загальні правила, якими має керуватися суддя при встановленні обставин інциденту(-тів) насильства щодо дитини:

- не піддаватися так званому «першому враженню»;
- детально дослідити ситуацію;
- дотримуватися дистанції по відношенню до винуватця подій та не вступати з ним (нею) у дискусію;
- не заперечувати факт наявності насильства (навіть якщо Вам здається, що дитина перебільшує проблему або викликає у Вас недовіру чи відразу);
- не висловлювати підтримку чи згоду, якщо постраждала дитина стверджує, нібито вона сама винна в тому, що сталося;
- підкреслити, що ніхто не заслуговує на таке поводження, і що дитина вже зробила перший крок для зміни ситуації на краще;
- не применшувати серйозність інциденту, що стався;
- зберігати спокійний та безоцінювальний спосіб поведінки;
- співчувати постраждалій дитині, віддавати належне її почуттям;
- надати інформацію щодо притулків та інших місцевих осередків, де можна отримати юридичну та психологічну допомогу.

Недотримання перелічених вище правил може серйозно зменшити можливості вирішення проблеми насильства й жорстокості щодо дитини та навіть зашкодити їй.

1.5. Психологічні аспекти протидії жорстокому поводженню з дітьми

Жорстоке поводження та зловживання дітьми визначається сьогодні як головна причина дитячого травматизму та смертності в усьому світі, а отже, є однією з найгостріших проблем громадського здоров'я. Незважаючи на свою поширеність, явище жорстокого поводження з дітьми привернуло до себе увагу психіатрів, психологів, соціальних працівників лише в середині ХХ століття, коли травматолог С. Кемпе описав «синдром дитини, яку б'ють» (battered child syndrome) – наявність сполучених травм, які неможливо отримати «природним» шляхом (під час гри або внаслідок падіння з висоти). З 1973 року в США, Канаді та інших країнах проводяться постійні дослідження поширеності насильства щодо дітей, розвивається система допомоги дітям,

які пережили зловживання, вивчається вплив жорстокості в родині на формування психіки дитини, створюються програми психологічної реабілітації таких дітей. Останніми роками багато уваги почало приділятися цій проблемі й в Україні.

В принципі, діти можуть стати жертвами насильства вдома, в школі, на вулиці, але статистичні дані свідчать, що саме сімейне насильство є найбільш значущим негативним фактором, який впливає на зростання соціального сирітства, бездоглядності, безпритульності та злочинності неповнолітніх в мирний час. Постраждали діти вкрай рідко звертаються по допомогу через загальну недовіру до дорослих та оточуючого світу, а от на вулицю тікають все частіше – і це як раз і є ті самі «волоцюги», з якими суспільство повсякденно стикається як з правопорушниками, споживачами токсичних речовин або наркотиків, неповнолітніми проститутками, або просто бездомними дітьми.

Найчастіше діти зазнають жорстокості з боку ровесників, але кожна четверта дитина з тих, хто потерпає від насильства та знуцання, зіткнулася з цим у власній родині – життєві ситуації, внаслідок яких діти зазнають жахливих страждань, на жаль, непоодинокі. Більшість батьків у «проблемних» сім'ях і досі вважають дитину своєю власністю і переконані, що мають право «робити з нею все, що заманеться»: бити, позбавляти їжі, порушувати особисту та статеву недоторканність, завдавати їй психічних травм тощо. Насильство стосується найвразливіших членів родини та суспільства, і категорією, яка найбільш потерпає від жорстокості (як прямо, так і опосередковано) стають діти.

Існують різні класифікації форм насильства. О. Зиков пропонує систематизувати їх, виходячи з місця перебування дитини та технологічної обмеженості можливого реагування на насильство з боку суспільства та держави. Основний чинник, що підвищує ризик виникнення насильства, – це закритість мікросоціального середовища, в якому знаходиться дитина. Закритість означає як фізичні чинники, що обмежують рівень взаємодії дитини з оточуючим світом, так і психологічні особливості ситуації, що призводять, наприклад, до формування патологічного сектоподібного типу закритості дитячої та дитячо-педагогічної спільноти. Дослідник визначає **три основні соціальні зони**, в яких дитина може бути піддана насильству:

- сім'я, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу – жорстоке поведження з дітьми з боку батьків, піклувальників та інших членів сім'ї;
- навчально-виховні заклади різного ступеня закритості – насильство в школах (найбільш відкрита зона), інтернатних закладах, військових ліцеях, елітарних школах із пансіоном, школах та училищах соціальної реабілітації, виховних закладах системи виконання покарань;
- насильство в неформальній освіті, зокрема із застосуванням справжніх або удаваних новітніх психолого-педагогічних технологій – гуртки, спортивні секції, організації типу скаутських, релігійні та псевдорелігійні угруповання тощо.

Закритість може створюватися дорослим навмисно, для посилення контролю над вихованцями та їх діями, а може бути наслідком психічної травматизації дитини, в якій розвивається симптоматика посттравматичного

стресового розладу¹⁶ або синдрому набутої безпорадності¹⁷. Зазначені явища можуть спостерігатися і в сім'ях, і закритих закладах інтернатного типу, і в загальноосвітніх школах (особливо в молодших класах), коли вихователі (або старші вихованці) навіюють атмосферу страху та залежності. Описані ситуації можуть стати причинами розвитку в дітей граничних психічних станів психопатоподібної та неврозоподібної симптоматики.

Жорстоке поводження з дітьми визначається як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів, піклувальників та інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Конкретні прояви насильства щодо дітей в родині або в інтернатному закладі можуть бути різноманітними, але всі вони розділяються такі основні типи:

- 1) **фізичне насильство** – будь-яке невикладкове нанесення дитині тілесних ушкоджень батьками або особами, що здійснюють догляд та піклування;
- 2) **сексуальне насильство** – використання дитини іншою особою для отримання сексуального задоволення. Сексуальне зловживання дітьми охоплює дії від небажаного (проти волі об'єкту) генітального дотику до згвалтування, а також залучення дітей та підлітків до секс-індустрії (до проституції, у тому числі ритуальної, порнографії тощо).

Сексуальне насильство в сім'ї є найбільш прихованою, латентною формою насильства, хоча статистика свідчить, що лише 25% нападників – це зовсім сторонні для дитини особи. В 75% випадків гвалтівники знайомі дітям в тій чи іншій мірі: в 45% випадків агресором стає родич, у 30% випадків – більш далекий знайомий (наприклад, друг брата, коханець матері). Серед родичів особами, що здійснюють зловживання, частіше за все стають батько, вітчим, піклувальник. За даними О. Черепанової, більша частина насильників (в тому числі тих, що реалізують інцест) є психічно здоровими людьми без визначеної патології потягів. Крім того, спостерігається збільшення числа випадків інцесту в процесі дорослішання дівчини (хлопці, в середньому, зазнають сексуального насильства в більш ранньому віці, ніж дівчата).

16 *Посттравматичний стресовий розлад* (ПТСР) – психологічний стан, який виникає в особи внаслідок психотраумуючих ситуацій, що виходять за межі звичного людського досвіду, та таких, що загрожують фізичній цілісності суб'єкта чи інших осіб. Він визначається пролонгованим впливом, проявляючись в період від 3–6 місяців до десяти років після перенесення одноразової чи повторюваної психотравми.

17 *Набута безпорадність* (*learned helplessness*) – особливість поведінки, що розвивається при систематичному негативному впливі, уникнути якого неможливо. Характеризується тим, що настає гальмування рухової активності, ослабляється мотивація, втрачається здатність до навчання, з'являються соматичні розлади (хвороби). Набута безпорадність має тенденцію до генералізації, тобто виникнувши в одній сфері життєдіяльності вона переноситься на інші та стає всеохопним способом поведінки. Явище набутої безпорадності проявляється формуванням певних висловлювань, які раціоналізують власну поведінку постраждалих та поведінку кривдника. При одиничних епізодах насильства жертви, як правило, висловлюють протест проти дій насильника. Але, оскільки кривдник не реагує на ці зауваження, виникає відчуття безпорадності, марності спроб протистояти: «краще не провокувати». Особа пристосовується до патологічних обставин, змінюється її ставлення до себе самої, знижується самооцінка та виникає зневірення у можливості вийти із ситуації чи змінити її шляхом активних дій. Почуття безпорадності має негативний і деструктивний вплив на здатність особистості до розв'язання проблем взагалі.

Сексуальне насильство в родині завжди поєднується з іншими формами зловживань, і до нього залучені всі члени сім'ї. Батько (вітчим, піклувальник чоловічої статі) стає активним «правопорушником», а роль матері (мачухи тощо) зводиться до пасивної співучасті. Матері в таких випадках схильні витіснити із свідомості очевидну інформацію щодо інцесту та не вдаватись до будь-яких дій, щоб припинити сексуальну активність чоловіка (частіше за все внаслідок хронічної депресії або страху, що ситуація може відбитися на ній самій). Вони несвідомо «відмовляються» бачити прозорі натяжки, однозначно зрозумілі для будь-якої сторонньої особи. Наприклад, батько залишається з донькою в кімнаті наодинці, звідти лунають зойки типу: «Тато, я не хочу, не роби цього!», а потім дочка вибігає в сльозах, у розірваному платті і відмовляється розповісти, що відбулося. Мати при цьому може щиро думати, що батько карає дитину за погані оцінки.

Чому ж мати «не помічає» проблему та не перешкоджає інцесту? Коли мати виявляє інцестні стосунки, її сприйняття родини повністю руйнується, і вона вимушена визнати сімейну ситуацію абсолютно ганебною та неприйнятною. Це надзвичайно важко, адже тим самим перекреслюються всі попередні роки сімейного життя, і жінка має визнати, що свого часу нею був зроблений глибоко помилковий вибір партнера. Задля уникнення цих переживань мати переконує себе у неможливості інцесту, стає абсолютно пасивною та відмовляється від будь-якої відповідальності за сімейну драму. Не слід забувати також, що жінка сама живе в атмосфері страху та потерпає від знущань. Навіть коли донька чи син намагаються розповісти матері про свої переживання, вона може заперечувати слова дитини, карати її, звинувачувати в брехні. Звичайно, дитина не може повірити в те, що мати нічого не помічає, і розцінює її поведінку як зраду.

За інцестними стосунками стоять порушення структури емоційних взаємин в усій родині, а не лише стосунків між дорослим та конкретною дитиною. В «інцестних» сім'ях зникають межі поколінь, які підтримували відмінності між соціальними та психологічними ролями дітей та батьків. В членів таких родин завжди багато секретів, повністю зруйновано комунікацію, постійно присутній неусвідомлений страх розпаду сім'ї та загального нещастя. Дітям відводиться роль осіб, які мають піклуватися за батьківські стосунки та втішати дорослих. Отже, атмосфера в родині згодом стає все більш напруженою, і дитина погоджується на задоволення будь-яких потреб дорослих для збереження цілісності сім'ї.

Коли дитина переходить сексуальний бар'єр, життя змінюється: спадає напруга, рідшають випадки насильства над дружиною, і всі почуваються краще. Дитина починає отримувати «винагороду» (матеріальну чи емоційну: подарунки, схвалення, потурання тощо), набуває привілейований статус в сімейній ієрархії.

В інших сім'ях інцест слугує для затвердження безмежної влади дорослого над дитиною, яка пізніше втрачає здатність адекватно оцінювати характер міжособистісних стосунків, відзрізняти любов від насильства та будувати зрілі й здорові гетеросексуальні стосунки;

- 3) **економічне насильство** – це навмисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу й іншого майна або засобів,

на які потерпілий має передбачені законом права, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я. Його типовими різновидами, стосовними дітей, є:

- примушення батьками або піклувальниками дітей до жебрацтва;
- примушення до праці, незважаючи на об'єктивні обставини, що унеможливають її (стан здоров'я, необхідність відвідання школи тощо);
- примушення до протиправних дій в економічній сфері;
- позбавлення та/або погроза позбавлення житла та грошового утримання;
- існування за рахунок дитини (наприклад, на пенсію за інвалідність або витрачання державної грошової допомоги по пологах тощо).

Слід зазначити, що економічне насильство в родині є дуже небезпечним – не маючи змоги легально отримувати та витратити кошти, підлітки часто вдаються до жебрацтва, крадіжок, злодійства тощо.

Дослідження фіксують наступну тенденцію: батьки вважають за природне повністю контролювати особисте життя своїх дітей через їх матеріальну та фінансову залежність. Таке поширення економічного контролю на всі сфери життєдіяльності «залежної» особи дозволяє вважати, що економічне насильство має значну психологічну складову, адже воно принижує гідність людини, викликає в неї відчуття постійної непевності, тривожності, призводить до значної особистісної та психічної деструкції;

4) **психологічне насильство щодо дитини** – відсутність доброзичливої, здорової атмосфери, яка б сприяла емоційному розвитку та росту самооцінки дитини. Воно супроводжує всі форми зловживань щодо дітей та може виявлятися в наступних формах:

- * *нехтування дитиною* – хронічна нездатність батьків або осіб, які здійснюють догляд, надати дитині належну підтримку, увагу, турботу, забезпечити основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні, освіті, захисті та догляді через ряд об'єктивних причин (бідність, психічне захворювання, недосвідченість), а також без них. До нехтування дитиною відноситься потурання заподіяння шкоди, включаючи приохочення до наркотиків та алкоголю, яке призводить до втрати дитиною самоконтролю та формування в неї стійкої залежності;
- * *психологічне жорстоке поводження* – хронічне приниження, образа та висміювання дитини, знущання над нею. До різновидів психологічного насильства над дітьми, зокрема, належать:
 - поводження з дітьми як зі своєю власністю, рабами, слугами чи підлеглими;
 - використання фізичних переваг дорослої людини (росту, розмірів та сили), постійне посилення на них як на аргумент в спорі;
 - жорстокість щодо інших істот та людей;
 - крики, стресогенна поведінка, залякування та навіювання страху; застосування погроз як аргументу при вихованні (серед найбільш травматичних слід назвати погрози суворого покарання Богом, судом, «силами зла», обіцянка кинути або розлюбити дитину, покінчити життя самогубством, заподіяти фізичну шкоду дитині або

собі, заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам або пошкодити чи викинути значущі для дитини речі, віддати дитину до міліції, спецшколи, притулку, інших родичів та психіатричної лікарні, принизити дитину в очах важливих для неї людей);

- приниження та постійне присоромлення дитини безвідносно її дій, підкреслення її недоліків навіть за їх відсутності;
- звинувачення дитини у власних невдачах, безпідставні скарги на її поведінку, вчинки, використання її дійсних або міфічних вади та помилок для постійного тиску на дитину, її шантажування;
- використання дітей в якості довірених осіб та об'єкту шантажу в конфліктах між батьками;
- відмова повідомляти дитині про рішення, що стосуються відвідин та опікунства.

Існує думка, ніби сімейне виховання не може обійтись без насильства, оскільки покарання та заборони в процесі виховання є необхідною умовою засвоєння дитиною системи соціальних норм. Це не вірно, адже насильство з боку батьків проявляється у вигляді нанесення дитині тілесних ушкоджень, створення та підтримки економічної залежності, морально-психологічного тиску, примушення до вживання алкоголю та наркотиків, а також до сексуальних контактів (в тому числі до проституції та порнографічних дій). Очевидно, що ці форми «батьківської турботи» не можуть вважатись за «необхідні для забезпечення виховного процесу».

В результаті насильства дитині завдаються тяжкі травми, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я. Для суспільства це небезпечно тим, що діти-жертви або свідки насильства в сім'ї, переносять цей негативний досвід до власного життя та стають особами, які вважають за норму приниження, а «за необхідності», й биття інших.

Загалом причини формування насильницьких взаємин в родині не вичерпуються будь-яким одним чинником. Розвиток стосунків такого типу між батьками та дітьми є наслідком сукупності соціально-економічних та психологічних факторів. Серед причин, що призводять до жорстокого поводження з дитиною, можна назвати психологічні особливості самих дітей, які «вмикають» насильницькі дії з боку батьків. Це не означає, що дитина є винною в тому, як до неї ставляться, – мова йде про те, що батьки, які не можуть прийняти певні особливості власних нащадків, «зривають» на них своє невдоволення. До групи ризику потрапляють діти з такими рисами:

- *фізичні та психічні вади, природжені аномалії розвитку*, які не лише утруднюють виховання, а й обурюють батьків, схильних покладати на своїх дітей надмірні надії або вважати, нібито неповносправна дитина їх ганьбить;
- *розумова відсталість чи хронічні психічні захворювання*. Поширення інтелектуальних вад серед дітей складає, в середньому, 2–3%, але в популяції дітей, які зазнали жорстокого ставлення, цей показник сягає 20–40%. Батьки вдаються до насильства, не маючи навичок подолання утруднень, пов'язаних з вихованням «особливої» дитини, а також зганяють своє розчарування, пов'язане з невиправданням

власних сподівань. Додатковим фактором стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною;

- *передчасне народження* та, як наслідок, необхідність спеціальних заходів із підтримки життєдіяльності та нормального розвитку дитини протягом тривалого часу. Ця ситуація дратує батьків, схильних покладати на дітей великі надії; їм здається, що всі зусилля марні, адже дитина «ніколи не зможе стати видатною особистістю»;
- *гіперактивність, імпульсивність, агресивність* дитини, що знижують здатність підкорятися вимогам батьків;
- *плаксивість або крикливість дитини*, яка в низці випадків призводить до зниження материнської прив'язаності та підвищення її дратівливості через нервово-психічне навантаження;
- *надмірна в'ялість та пасивність дитини*. Така поведінка ображає матір, яка вважає, що дитя її не любить або байдуже ставиться до неї. Для частини матерів це почуття є настільки нестерпним, що вони починають вимагати в дитини будь-яких проявів любові насильницьким шляхом, караючи її за відсутність таких проявів. Мати може вдаватися до психологічного насильства з метою «підштовхнути», «підбадьорити» дитину.

Загалом, батьки, які зловживають дітьми, відіграють на останніх свої раніші переживання, пов'язані з недостатністю емоційного тепла та любові. В переліку особистісних рис жорстоких батьків можна назвати: імпульсивність, психологічну негнучкість, хронічну агресивність, нарцисизм (самозакоханість та егоцентризм), інфантильність, низьку самооцінку. Групу ризику також складають неповнолітні батьки та батьки віком до 21 року, що пояснюється неадекватним рівнем знань про дитину, відносно низьким рівнем освіти та, як правило, складною фінансовою ситуацією.

Жінки, які потерпають від насильства в подружніх стосунках, часто схильні до несвідомого «відігравання образ» на власних дітях, яке проявляється у зневажанні потребами неповнолітніх членів родини (в тому числі життєвими). Що стосується чоловіків, схильних до насильства, то вони пов'язують його з необхідністю «показати дитині її місце», закріпити її підлеглий стан. Вони пишаються тим, що здатні навіювати членам родини страх («Боятися – значить поважають»), і впевнені в тому, що так і має бути.

Велику роль у розповсюдженні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків або піклувальників щодо того, які заходи впливу неприпустимі по відношенню до дитини. Багато дорослих не розуміють, що не кожне покарання йде на користь. Не менш значущим фактором є і низький рівень правової культури населення, недостатня обізнаність у нормах, стосовних охорони прав дитини та покарання осіб, які їх порушують.

1.6. Психологічні ознаки та наслідки жорстокого поводження з дітьми

Наслідком жорстокого поводження з дітьми є не лише формування девіантних та делінквентних форм поведінки. Діти, постраждалі від жорстокості та зневаги, мають цілий набір специфічних психологічних рис, головною

особливістю яких є *амбівалентність* («і люблю, і ненавиджу») як реакція на суперечливі вимоги батьків. У майбутньому це призводить до сплутаності почуттів до коханих людей та втягнення у залежні стосунки.

Підлітки, які зазнали зловживань, не визнають батьків в якості значущих дорослих. Вони *поєднують імпульсивність та довготерпіння, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість покращання ситуації*. Вони відзначаються *низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізоляваність, страх перед майбутнім, впевненість у відсутності перспектив, провину за інциденти насильства*. В таких дітей не розвинуто уявлення про потреби власного «Я», спостерігається *сплутаність ідентичності, нечіткість самовизначення, схильність до прийняття ролей, які нав'язує оточення (або, навпаки, крайній негативизм)*.

Діти, що живуть в умовах жорстокого поведіння, демонструють *схильність до депресій, високий рівень піддання стресу, явні депресивні та/або істеричні симптоми; симптоми деперсоналізації¹⁸ та реактивних розладів¹⁹*. Вони часто пропускають шкільні заняття через нездужання психосоматичного характеру, а також відзначаються *високим рівнем ризику алкоголізації та наркотизації, пределінквентною, делінквентною та зухвалою сексуальною поведінкою, патологічною схильністю до мандрів*.

Найбільш типовими наслідками знаходження в ситуації насильства стають наступні поведінкові прояви в дітей (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): *бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, надмірна замкненість*. До емоційних проблем таких дітей можна віднести *підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірна сила, часто неадекватна ситуації* (лють або ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Частими наслідками насильства в сім'ї стають *психоневрологічні розлади* в дітей: *безсоння, енурези та енкопрези (недержання калу), нервові тики тощо, а також соматичні захворювання як відповідь на стрес* (це перш за все серцево-судинні розлади, порушення травлення, астма, алергії та захворювання шкіри). Ознаками скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду можуть бути також *недостатня вага; затримки у розвитку, анемія, слабкий імунітет; тики, ссання пальців, розгойдування; недотримання правил особистою гігієни; одяг, що не відповідає погодним умовам та віку дитини; часті звернення до медичних закладів, зростаюча кількість ушкоджень; відсутність необхідного лікування; невідповідність отриманих ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або її батьки чи піклувальники*.

Оселя, де є насильство, не прогнозована для дитини, яка не знає, що її очікує. Дім (або заклад) лякає, адже дитина не може точно визначити, ані коли відбудеться наступний спалах жорстокості, ані наскільки сильним він буде. В

18 Деперсоналізація – розлад самосвідомості, який характеризується почуттям відчуження власних думок, емоцій, дій. В особи виникає відчуття змінення власної особистості, пов'язаної з відчуженням від оточуючих людей, втратою власного Я. Деперсоналізація виникає не лише при психічних захворюваннях; а й внаслідок граничних психічних станів, значного емоційного перевантаження, стресового розладу.

19 Реактивні розлади – тимчасові хворобливі оборотні розлади, що виникають як реакція у відповідь на вплив стресової ситуації (психічної травми).

результаті відчуття вразливості, безпорадності та неможливості впливати на ситуацію призводять до *виникнення байдужості до зовнішнього впливу, впертості та незговірливості, а також до агресивних вчинків.*

Крім цих проявів, досвід повторюваного зловживання (в тому числі сексуального) дитиною частіше за все супроводжується ще цілою низкою симптомів, серед яких можна визначити:

- * порушення статевої ідентифікації: виникнення відхилень в уявленнях щодо образу свого тіла, страх перед зрілою сексуальністю та гетеросексуальними контактами;
- * депресивні розлади та суїцидальні наміри, *істотне зниження інтересу до того, що раніше цікавило дитину.* Чим молодша дитина, тим рідше виникають суїцидальні тенденції: в дітей, молодших 6–8 років, суїцидальні тенденції виявляються вкрай рідко, на відміну від підлітків;
- * почуття провини та відповідальності за те, що сталося;
- * низька самооцінка. Діти відчувають безпорадність, власну провину, зневіреність у своїх силах та, як правило, погано ставляться до себе;
- * аутодеструктивна поведінка (поведінка, спрямована на руйнування власної особистості: алкоголізація, наркотизація, участь у небезпечних пригодах, самокалічення тощо). Заподіюючи собі шкоду, дитина нібито допомагає собі повернутися до реального життя, позбутися душевних страждань, адже у думках та почуттях вона перебуває в пережитій травмуючій ситуації;
- * зневіра у можливостях отримати допомогу, недовіра до людей. Дитина постійно відчуває небезпеку. Вона боїться дорослих, причому не тільки чоловіків, але й жінок; її лякають нові життєві ситуації та зміни;
- * почуття відторгнення, відстороненості, самотності. Особливо болісні ці почуття для підлітків, яким у силу їх віку необхідно відчувати належність до будь-якої групи;
- * розвиток фобій (страхів) та нав'язливих станів. Деякі діти не в змозі знаходитися одні в кімнаті, бояться темряви, дорослих людей, навіть тих, кого знають, бояться йти по вулиці тощо. Крім того, може розвиватись *підвищена збудливість*: діти стають гіперактивними, вони не можуть усидіти на місці, постійно виявляють занепокоєння. Може виникати й *нав'язлива пильність*, коли дитина постійно перевіряє, чи знаходяться її речі на місці, чи замкнено квартиру, чи немає поруч сторонніх осіб та ін. Дитину переслідують *нав'язливі спогади, образи, думки.* Вони можуть виникати спонтанно, у будь-який момент: наприклад, під час шкільних занять перед очима може виникнути картина насильства, і дитина знову опиняється в полоні негативних переживань і страхів. Цей стан може бути настільки сильним, що дитина втрачає відчуття реальності і не може адекватно реагувати на зовнішні збудники, відповідати на питання та зауваження. У маленьких дітей нав'язливі спогади можна спостерігати в грі, коли вони знову і знову повертаються до одних і тих самих ситуацій, подій, сюжетів. В таких повторюваних іграх малюки виглядають байдужими, не посміхаються, і очевидно не отримують задоволення від гри;

- * посттравматичний стресовий синдром (ПТСС): 1) *експресивний*: дитина виявляє сильні неконтрольовані емоції, може плакати, кричати, ридати або сміятися, тремтіти, розгойдуватися; 2) *контролюючий*: дитина намагається стримувати себе, і зовні її поведінка не відрізняється від звичайного, або навіть виглядає надто спокійним; 3) *шоковий*: дитина здається приголомшеною, пригніченою, важко зрозуміти, що з нею відбулося. Зазначені типи поведінкових реакцій можуть перемінювати одна одну;
- * амнезія – дитина нібито «забуває» минулі події;
- * дисоціація, коли дитина нібито «вимикається», відокремлює себе від тіла і занурюється у себе, досягаючи відчуття емоційної байдужості до світу. Такий стан може знаходити на дитину раптово, навіть під час гри, якщо хтось її скривдив або щось нагадало їй травматичну подію;
- * Стокгольмський синдром – формування незворотної потреби жертви бути в зв'язку з насильником з метою отримання любові та уваги внаслідок психологічного травмування в процесі віктимізації;
- * низький рівень шкільної успішності та інтелектуального розвитку;
- * алкоголізація та наркотизація;
- * девіантна та деліквентна поведінка, в тому числі надмірна агресивність, різкі спалахи роздратування. Дитина не контролює себе, б'ється, жорстоко поводить з тваринами, виявляє сильний гнів або лють, безглуздо трощить різні предмети. Хлопчики частіше виявляють агресивні спалахи щодо інших, дівчата зазвичай спрямовують агресію проти себе;
- * схильність до гомосексуальних стосунків (більше 70% педофілів пережили в дитинстві сексуальну агресію з боку дорослого чоловіка);
- * регрес у поведінці. Дитина втрачає здатність або бажання робити те, що вона раніше засвоїла або до чого звикла. Розвивається поведінка, типова для більш раннього віку (в молодшого школяра розвивається енурез або втрачається зв'язність мовлення, підліток починає грати в ляльки або інші «дитячі» іграшки);
- * неконтрольована сексуальність або відраза до сексу;
- * інтенсивні негативні почуття при зіткненні з чимось, що символізує травму. Так, зустріч з людиною, ззовні схожою на гвалтівника, навколишнє оточення, звуки або запахи, зв'язані з подією, що травмує, можуть привести до важкого, стійкого дистресу, який виявляється у:
 - *повторюваних кошмарних снах про подію*;
 - *почутті, начебто те, що відбувалося під час травмуючих подій, відбувається знову в сьогоденні*;
 - *фізіологічній реактивності* (почервоніння шкіри, підвищене серцебиття, задишка, раптова блювота та інші фізіологічні реакції);
 - *прагнення уникати усього, що зв'язано з травмою*. Дитина не бажає думати, почувати, розповідати про те, що трапилося, боїться бувати в місцях, що були зв'язані з травмою;
- * незадоволення життям (ангедонія). Виникає впевненість у неможливості відчувати задоволення від життя, притуплення емоцій, нездатність любити або ненавидіти. Підліток упевнений, що нічого гарного

на нього в житті не чекає; усе найкраще залишилося в ранньому дитинстві.

Діти з родин з насильством, переживають надвисоке *почуття страху*, який може виявлятися по-різному: *від занурення в себе і пасивності до жорстокої поведінки*. Дуже часто переведення дитини до безпечної атмосфери сприяє прояву в неї страхів з минулого та, як наслідок, неадекватних поведінкових актів (істерик, агресивності, спроб заховатися чи втекти тощо).

Аналогічні або сильніші симптоми спостерігаються в підлітків, яких експлуатують в сфері надання сексуальних послуг (проституції та порнографії). Вони мають дуже низьку самооцінку, відчувають нестачу впевненості в собі, схильні до самозвинувачень, втрачають віру в майбутнє. Вони почуваються безпорадними, вважають себе непотрібними та не гідними любові інших людей, стають апатичними й байдужими. Багато з дітей, що постраждали від сексуального насильства, вживають алкоголь та наркотики, щоб знизити гостроту переживань. К. Kendall-Tackett зазначає, що підлітки, які зазнали зґвалтування, в низці випадків стають сексуально агресивними та схильними до насильницьких діянь стосовно однолітків та молодших дітей.

Жінки, які пережили в дитинстві сексуальне насильство в сім'ї, не здатні до встановлення здорових стосунків з іншими жінками, чоловіками, своїми дітьми. Вони завжди очікують і в той же час бояться насильства. Жінки з досвідом інцесту часто стають матерями, які ніколи не залишають дитину наодинці, контролюють кожен її крок, не дозволяють їй вийти на вулицю та виховують її у повній ізоляції від навколишнього світу, намагаючись захистити від будь-якої травматизації.

Чоловіки, що пережили в дитинстві фізичне і сексуальне зловживання, схильні бути фізично жорстокими та сексуально неуважними зі своїми партнерами. Деякі чоловіки, спокушені в підлітковому віці владними жінками, залишаються більш-менш імпотентними, іноді безшлюбними. І чоловіки, і жінки, що пережили в дитинстві сексуальні домагання, страждають різноманітними сексуальними дисфункціями, серед яких, зокрема, психосоматична нездатність до статевого акту. Частина жінок залишається безшлюбними і не будує жодних стосунків з чоловіками, інші встановлюють близькі контакти з геями або вступають у лесбійські стосунки. Деякі жінки беруть шлюб та живуть нібито нормальним життям, але постійно уникають сексуальних контактів із чоловіком. У них виникають труднощі з вихованням дітей, їм складно забезпечувати дітям адекватну сексуальну освіту і захист. Матері багатьох дівчат, що піддавалися інцесту, самі були жертвами інцесту та/або інших зловживань.

Загалом можна визначити наступні ознаки того, що дитина страждає від жорстокого поводження.

**Можливі наочні ознаки дітей,
що потерпають від жорстокого поводження**

Тип	Прояв
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> • крововиливи в сітківку ока; • зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; • забиті місця на тілі, сідницях, або голові, які мають форму предмета (пряжки ремня, долоні, лозини); рани і синці різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або незрозумілого походження; • сліди укусів людиною; • незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом); • самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі)
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> • знання термінології та жаргону, невластивого дітям; • висипи в паху, захворювання, що передаються статевим шляхом (для дітей молодшого та підліткового віку); • ознаки вагінального чи анального проникнення стороннього тіла; • підліткова проституція; • вагітність (для підлітків); • сексуальні злочини щодо ровесників або молодших дітей; • сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих; • нерозбірлива та/або визивна сексуальна поведінка; • уникнення контактів з ровесниками; • демонстративна неохайність, брудний одяг надвеликого розміру, брудне волосся, поганий запах тощо
Психологічне	<ul style="list-style-type: none"> • демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; • вживання алкоголю або наркотиків; • психосоматичні хвороби; • насильство щодо свійських тварин та взагалі до слабших істот; • почуття провини за отримання фізичних ушкоджень; • дитина виглядає вкрай неохайною: брудне волосся та шкіра, поганий запах тощо; • неадекватна поведінка: надмірна агресивність, істеричний сміх, зухвалість, демонстрація страху, скутість тощо
Економічне	<ul style="list-style-type: none"> • ознаки недоїдання, наднизька вага, яка не відповідає віку дитини; • дитина шукає недоїдки та харчується ними, збирає пляшки тощо; • брудний одяг, який не відповідає віку дитини (замалий або завеликий) та погодним умовам; • дитина виглядає вкрай неохайною: брудне, обскубане волосся, брудна шкіра, поганий запах тощо; • відсутність в дитини речей першої необхідності; • постійне невідвідання шкільних занять без поважних причин, особливо в сезон сільськогосподарських робіт

Додатково, суддя має звернути увагу на наступні ознаки неблагополуччя, які безпосередньо виявляються в поведінці дитини.

Характер порушення	Прояв
Агресивність	ламає речі, штовхає перевесників, б'є, щипає чи кусає інших людей, плюється, лається тощо
Негативізм	робить все «навпаки», відмовляється відповідати на будь-які запитання, постійно застосовує слова «не хочу» або «не буду»
Демонстративність	відвертається, повертається спиною, здійснює «підкреслені» рухи, намагається будь-якою ціною привернути до себе увагу, слідкує за реакцією на свої дії негативистського характеру
Емоційна відгородженість	уникає дивитись у вічі співрозмовнику, прагне самотності, мало розмовляє, прагне «відмовчатись», майже не рухається

Псевдоглухота	не виконує прохань або не відповідає на запитання судді, незважаючи на те, що чує та розуміє зміст звернення
Запальність	легко збуджується, «спалахує», кричить, поводить себе агресивно, починає плакати
Дратівливість	легке виникнення образи, незадоволений вираз обличчя
Конфліктність	поведінка, що провокує конфлікт
Нерішучість	постійно вагається, зволікає з відповідями, постійно дивиться на реакцію дорослого, виглядає збентеженою та наляканою
Дурашливість	реагує сміхом на слова судді, кривляється, перекривлює знайомих
Тривожність	блукання очима, відсторонений погляд, напружена поза, дитина неочікувано та зненацька здригається, демонструє невмотивовану боязкість та сторожкість
Скутість	рухова скутість в новій ситуації
Дефіцит уваги (нездатність сконцентруватися)	легко відволікається, не може сконцентруватися на питаннях, які доводиться повторювати кілька разів
Рухова розгальмованість (гіперактивність)	швидко збуджується та довго заспокоюється; починає діяти та говорити раніше, ніж повністю почує питання; не може спокійно сидіти на місці; темп рухів прискорений; кількість рухів надлишкова
Мовна розгальмованість	розмовляє надто голосно; темп мовлення прискорений, «говорить швидше, ніж думає», «захлинається» словами
Нерозуміння складних мовних конструкцій	не розуміє складні речення або довгі пояснення
Нерозуміння простих мовних конструкцій	не розуміє найпростіші речення, запитання та висловлювання
«Застрягаюча» поведінка	малює елементи, що постійно повторюються; постійно повторює одну і ту ж фразу, довго не може перемкнутись з одного запитання чи завдання на інше, «нав'язливість» при спілкуванні
Знижена розумова та фізична працездатність	легка стомлюваність

Необхідно зазначити ще один важливий факт: в сім'ї з насильством, дитина розвивається значно повільніше в фізичному та психічному аспектах. Отже, необхідно знати особливості (рухового) розвитку дитини та вміти оцінити наслідки насильства, пережитого дитиною, з огляду на її вікові особливості. Найбільш типовими проявами є:

- **для дітей у віці до 6 місяців** – низька рухова активність, байдужість до оточуючого світу, відсутність реакції або надто слабка реакція на зовнішні стимули, відсутність посмішки (або посмішка з'являється дуже рідко);
- **для дітей у віці від 6 місяців до 18 місяців** – страх перед батьками, страх будь-якого фізичного контакту з дорослими, постійна сторожкість за відсутності причин для неї, плаксивість, замкненість, постійний сум;
- **для дітей 1,5–3 років** – страхи, сплутаність почуттів, порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх перед дорослими, схильність до сексуальних ігор, крайнощі у поведінці (від надмірної агресивності до повної байдужості);
- **для дошкільнят (3–6 років)** – пасивна реакція на біль, примирення з ситуацією; тривога, боязкість, сплутаність почуттів, почуття про-

вини, сорому, відрази, безпорадності, зіпсованості, болісна реакція на критику; брехливість, схильність до злодійства та підпалювання, жорстокість до тварин. Крім того, спостерігаються форми поведінки, притаманні більш молодшому віку (енурез, ссання пальців, утруднене мовлення тощо), а також негативізм, відчуження та агресія поряд із надмірною поступливістю та улесливістю. Слід також зазначити наявність сексуальних ігор та хворобливої мастурбації;

- **для дітей молодшого шкільного віку** – амбівалентні почуття стосовно дорослих, складності у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці відзначаються відчуження від людей, порушення сну, апетиту, агресивне поведіння, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана говіркість, сексуальні дії з іншими дітьми;
- **для дітей 9–13 років** – те ж саме, що для дітей молодшого шкільного віку, а також депресія, суб'єктивне почуття втрати емоцій, самотність, відсутність друзів, страх перед власним домом, небажання повертатись туди. В поведінці відзначаються ізоляція, маніпулювання іншими дітьми (в тому числі з метою одержання сексуального задоволення), суперечливість дій, неадекватні харчові уподобання (недоїдки, листя, крейда, равлики, комахи тощо);
- **для підлітків 13–18 років** – відраза, сором, провина, недовіра, суперечливі почуття до дорослих, порушення сексуальної поведінки, почуття власної непотрібності, несформованість власної ролі. В поведінковій сфері відзначаються спроби суїциду, реалізоване чи нереалізоване бажання покинути власну домівку, агресивне поведіння, запобігання тілесній й емоційній інтимності, непослідовність і суперечливість дій.

Ще одією формою деструктивного впливу сімейного насильства на формування особистості дитини є спостереження за його постійними проявами в стосунках батьків. Цей досвід є не менш травматичним за безпосереднє переживання насильства, але громадська увага сфокусована здебільшого на дітях, які стали безпосередніми жертвами насильства з боку батьків, піклувальників та інших родичів.

Загалом, діти – свідки насильства схильні відчувати провину, сором та страх через впевненість, що саме вони є причиною насильницьких діянь. З тієї ж причини вони хвилюються щодо їх попередження в майбутньому. Ці почуття є дуже глибокими, підлітки переживають сум та/або гнів через власне безсилля пред тим, що відбувається в родині та схильні реагувати граничним чином (як надагресивно, так і надпасивно). Реакції іншого типу можуть проявлятися у формах поведінки, притаманних дітям, що постраждали від зловживань (депресивні та/або істеричні розлади).

Діти/підлітки-свідки насильства виглядають знервованими та заляканими; для них характерною є *надмірна сонливість, болі в животі, головні болі психосоматичної природи, а також повернення до більш ранніх форм поведінки*. Вони постійно хвилюються щодо можливості повторення насильства та бояться цього. Підлітки, які постійно спостерігають за насильством в сім'ї, відзначаються *низьким рівнем соціалізації, високою конфліктністю високим*

рівнем тривожності та підозрливості; нездатністю до тривалих і міцних стосунків, низькою самооцінкою та невмінням висловлювати свої бажання. Вони розглядають насильницьку поведінку як найбільш адекватну модель свого можливого поведіння.

В дітей-свідків сімейного насильства відсутня або знижена здатність до прийняття зрілих рішень, порушені механізми емоційної регуляції поведінки та нормальний перебіг процесу соціалізації, гармонійного розвитку особистості, адекватного формування ціннісно-мотиваційної та емоційної сфер. Діти-свідки насильства відзначаються *сплутаними, амбівалентними почуттями щодо своїх батьків*, що у майбутньому призводить до сплутаності почуттів до коханих людей та втягнення у залежні стосунки. Водночас такі діти надмірно прив'язані до матері, вони постійно хвилюються за те, що з нею може статися щось погане. В той же час діти вважають батька своїм батьком незалежно від його поведінки. Навіть за умов надмірної жорстокості вони можуть нудьгувати за ним, очікувати на його повернення додому, фантазувати щодо необхідності турбуватися про батька або матір тощо.

Діти з родин, де практикується насильство, переживають почуття страху. Постійний стрес призводить до того, що *діти постійно розгублені, розчаровані, часто виходять із себе навіть при незначних труднощах.*

Оселя, де є насильство, не прогнозована для дитини, яка не знає, що її очікує вдома. Дім стає лякаючим місцем, адже дитина не може точно визначити, ані коли відбудеться наступний спалах насильства, ані наскільки сильним він буде. В результаті, відчуття вразливості, безпорадності та неможливості контролювати ситуацію призводять до *виникнення байдужості до зовнішнього впливу, впертості та незговірливості, а також до агресивних вчинків.*

В батьків, яким доводиться прикладати надмірних зусиль для розв'язання власних конфліктів, як правило залишається замало часу на виховання та турботу щодо своїх дітей. Як наслідок, в дітей може виникати *почуття занедбаності і непотрібності*, а також думки, що вони не потрібні нікому, не є важливими людьми, які заслуговують на увагу та турботу.

Часто діти поза власним бажанням опиняються втягнутими в конфлікт батьків, бажаючи зупинити насильство і конфлікти, які постійно спостерігають. Вони відчувають відповідальність за проблеми своїх батьків, їм приходять думки про те, що саме вони, діти, є причиною розладу. У результаті, дитина так глибоко втягується у конфлікт, що *їй важко відокремити свою індивідуальність від особистості власних батьків.*

Часто діти намагаються захистити своїх матерів від побиття або знущань. Дитина відчуває гнів до батька, за те, що той заподіює біль матері, а також обурення за матір, що вона не в змозі протистояти та підкорюється насильству. Як наслідок *руйнується опанування власної статевої ролі та виникають викривлення статевої ідентичності.* В низці випадків така ситуація розв'язується кримінальним шляхом – дитина (підліток) вбиває кривдника або наносить йому тяжкі тілесні ушкодження.

Багато матерів не хочуть травмувати своїх дітей та намагаються приховати від них факти насильства щодо себе. Діти, не маючи чіткої картини того, що відбувається, бачать засмучення матері, але не розуміють його причину. Без повної інформації щодо ситуації діти (як і дорослі в аналогічних випадках) не

можуть адекватно реагувати та будувати свою поведінку. Це призводить до розвитку порушень в комунікативній сфері (в тому числі, заважає будувати зрілі стосунки з протилежною статтю).

Багато матерів вважають, що не повинні настроювати дітей проти своїх чоловіків, намагаються знайти їм виправдання. Дитина бачить матір у синцях, зі слідами побоїв, але чує: «Усе гарно, дитинка, насправді татусь нас любить» і доходить висновку, що *любов обов'язково пов'язана з фізичним болем* та покараннями. Дитина, мати якого постійно виправдує свого батька за заподіяне насильство, часто починає відчувати тривогу, якщо її не б'ють – адже це означає відсутність любові. Отже, *жорстоке поводження сприймається як справедливе, а дитина набуває риси віктимності*.

В більшості родин, де спостерігається насильство, його наявність не обговорюється відкрито. Крім того, батьки зазвичай наполягають на тому, що не слід обговорювати сімейну ситуацію з вчителями, шкільними психологами або друзями. Як наслідок, діти починають почувати себе *ізольованими від перересників*; деякі навіть думають, що з ними щось не так через те, що їх життя в родині відрізняється від життя їхніх однолітків.

Підлітки з сімей з насильством розглядають насильницьку поведінку як найбільш адекватну модель свого можливого поводження (зокрема, особи із родин з адекватними батьківсько-подружніми стосунками залучаються до «насильницьких» шлюбів з частотою 1:400, в той час як для дітей з сімей, де насильство практикується постійно, цей показник складає 1:2). Вони набувають досвід того, що насильством можна здобути бажане, що злість та гнів – це одне й те ж саме, що проявляти щирі почуття небезпечно. Спостерігаючи за насильством в родині, діти можуть дійти висновку, що насильство – це єдиний дієвий спосіб, яким вирішують свої проблеми дорослі. Не маючи перед очима прикладів конструктивного діалогу та висловлення власних почуттів, вони не отримують змоги навчитись формулювати свої емоції та виражати їх у вербальній формі.

Дитина, яка живе в хворобливій, травматичній реальності знаходить полегшення в ненормальному фантазійному житті, яке часто реалізується у вигляді фізичного чи сексуального насильства щодо інших осіб. В будь-якому випадку, така дитина не здатна до адекватної оцінки того, які дії є насильницьким, через глибоке порушення процесу соціалізації внаслідок ушкодженого сімейного функціонування.

Таким чином, врахування психологічних особливостей вчинення насильства по відношенню до дитини є передумовою ефективного розгляду справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України.

РОЗДІЛ 2.

АНАЛІЗ ПРАКТИКИ РОЗГЛЯДУ СПРАВ СТОСОВНО ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ СУДАМИ УКРАЇНИ

2.1. Опис процедури та методів дослідження

З квітня по жовтень 2009 року в рамках проекту «Удосконалення нормативної та методичної бази національної системи моніторингу випадків насильства над дітьми та в сім'ї» Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні було проведено громадський моніторинг судів «Розгляд справ стосовно жорстокого поведіння з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування». В межах дослідження термін «громадський моніторинг» вживався у значенні громадського інструменту (засобу) спостереження та аналізу функціонування судів, судових процедур, судових рішень, судової етики та системи дисципліни суддів, ефекту від прийняття нових законів, рівня сприйняття громадянами судів та суддів, та взаємодії між судами та іншими суспільними чинниками з метою просвіти, громадянського представництва, підтримки реформ, впровадження експериментів, надання консультацій та інших цілей.²⁰

Під час планування моніторингового дослідження було використано методологічні підходи моніторингу прав людини Гельсінкського фонду прав людини (Варшава, Польща)²¹, основи методології громадського моніторингу судів, розробленої експертами проекту «Україна: верховенство права» Агентства США з міжнародного розвитку (USAID)²², а також досвід роботи організацій та експертів у сфері попередження жорстокого поведіння з дітьми.

Згідно з загальними принципами проведення громадського моніторингу судів таке дослідження відображає неупереджений погляд громадянського суспільства на процеси, які відбуваються у судовій системі, зокрема висвітлюючи проблематику неузгодженості чинного законодавства і діючих процедур. Такий моніторинг демонструє узагальнену думку сторонніх членів суспільства, безпосередньо не зацікавлених в тому чи іншому вирішенні конкретних справ, що є корисним для самих суддів і судів, громадянського суспільства, інститутів державної влади, оскільки зібрана та викладена у такий спосіб об'єктивна інформація сприятиме баченню та виправленню проблемних питань на шляху проведення судово-правової реформи. Першочерговим завданням громадського моніторингу судів є вплив на соціальну дійсність у сфері розбудови справедливої та прозорої системи відправлення правосуддя.

Міжнародний досвід свідчить, що багато нововведень та системних змін у судових системах різних країн починалися саме з проведення громадських

20 Матеріали семінару-тренінгу «Вступ до громадського моніторингу в судах», USAID, проект «Україна: верховенство права», Київ, 14–15 грудня 2006 р.

21 Моніторинг прав людини, Марек Новіцький, Зузана Фіалова, Гельсінкський фонд прав людини, Варшава, 2001

22 Пілотна програма громадського моніторингу в судах. Лютий – жостень 2007 року. Аналітичний звіт, USAID, проект «Україна: верховенство права», Київ, 2007

моніторинрів. Наприклад, неприбуткова Національна рада попередження злочинів у США через свою співпрацю із судами сприяла створенню судів у справах молоді, які працювали з окремими потребами юних правопорушників.

Саме громадські організації можуть виступати як незалежна сторона в оцінці ситуації, що складається з відправлення правосуддя в країні, а також як джерело інформації, необхідної судовій системі для її вдосконалення. Нерідко у судів та судових адміністрацій не вистачає часу та ресурсів на проведення глибокого аналізу та оцінки своєї роботи. Через свою особливу роль у суспільстві судді часто не можуть зібрати та представити інформацію, яка необхідна для запровадження змін чи реформ у роботі судів, в законодавстві або процедурах. Тут на допомогу можуть прийти громадські організації, професійний потенціал яких дозволяє фахово провести громадський моніторинг судів. Мало того, часто під час такого дослідження виявляються та оприлюднюються проблеми, які суди не можуть вирішити самостійно без допомоги інших гілок влади та підтримки суспільства.

Світова практика має багато прикладів проведення громадських моніторинрів судових рішень по певних категоріях справ організаціями, які опікуються проблемами окремих вразливих груп населення. Така організація, як «Матері проти керування автомобілем у нетверезому стані» (Mothers Against Drunk Drivers, www.madd.org), США, відстежує справи, в яких звинуваченими є водії, що перебуваючи у нетверезому стані, спричинили загибель дітей на дорозі. Організація «Альянс Анни Мері» (Anna Marie Alliance, www.annamaries.org) та WATCH (www.watchmn.org), США, досліджують справи по захисту жертв домашнього насилля, намагаючись спричинити системні зміни задля попередження таких злочинів у майбутньому. «Центр правосуддя та підзвітності» (Center for Justice and Accountability, www.cja.org), США, здійснює правозахисну діяльність та моніторинг з метою запобігання тортурам; «Кампанія із захисту прав людини» (Human Rights Campaign, www.hrc.org), США, присвячує свою діяльність захисту сексуальних меншин, виступаючи за рівність та проти дискримінації. «Центр за незалежне життя», Болгарія, досліджує доступ до правосуддя для людей із особливими потребами. Є й українські приклади. Так, Харківська обласна фундація «Громадська альтернатива» здійснює громадський моніторинг судів на предмет врахування судами думки та інтересів дитини при розгляді справ, що виникають з сімейних правовідносин. Відстеження таких справ дає можливість виявити особливі тенденції в судовій практиці, дати матеріал для лобювання необхідних змін у законодавстві, виявити вплив нових процесуальних норм на захист прав людей.

Саме до такого типу громадського моніторингу відноситься дане дослідження. Цей моніторинг не є суто науковим дослідженням, експертною групою використовувалися як елементи соціологічних методів, так і методи якісного аналізу ситуації. Дослідження в першу чергу мали на меті виявити спектр проблем та знайти шляхи їх подолання, тобто вплинути на існуючу соціальну дійсність і сприяти позитивним перетворенням у судовій системі та зміцненні її ролі у захисті дітей від жорстокого поведіння.

Основна **мета** моніторингу – дослідити рівень дотримання прав дитини та її інтересів в судах України при розгляді справ, пов'язаних із жорстоким

поводженням з дитиною, зокрема у сім'ї. Також концепція передбачала розробку рекомендацій судовій системі для підвищення рівня дотримання прав та інтересів дитини у судах при розгляді справ, пов'язаних із жорстоким поведінням з дитиною, зокрема у сім'ї. Опис отриманих даних та розроблені рекомендації стали основою для цього науково-практичного посібника.

Експертною групою було обрано наступні **дослідницькі завдання**:

- дослідити вживання терміну «жорстоке поведіння з дитиною» у законодавстві України та його тлумачення судами України;
- дослідити типи судових справ, які стосуються різних форм та проявів жорстокого поведіння з дитиною (кількість, класифікація);
- дослідити практику розгляду справ про накладання адміністративних стягнень за діяння, що становлять жорстоке поведіння з дитиною (поширеність таких категорій справ, види адміністративних стягнень, що застосовуються судом, тощо);
- дослідити практику розгляду справ про позбавлення батьківських справ та відібрання дитини без позбавлення її батьків батьківських прав на підставі жорстокого поведіння з дитиною (поширеність такої категорії справ, види судових рішень тощо);
- дослідити практику розгляду справ про притягнення осіб до кримінальної відповідальності за діяння, що становлять жорстоке поведіння з дитиною (поширеність та різновиди таких категорій справ, врахування обтяжуючих обставин тощо);
- дослідити використання судами при розглядах справ, пов'язаних з жорстоким поведінням з дітьми, спеціальних законів та підзаконних актів України, спрямованих на запобігання такому виду насильства, а також міжнародних стандартів у цій сфері;
- дослідити особливості застосування процедури допиту дитини (поширеність, дотримання стандартів прав дитини, складнощі застосування);
- дослідити характер судових рішень, які виносяться по справах стосовно жорстокого поведіння з дитиною.

Вибір названих завдань було обумовлено правовими нормами (як міжнародного, так і національного рівнів), які регулюють відносини та процедури у сфері захисту дітей від жорстокого поведіння, а також попереднім аналізом ситуації та наявністю низки проблем, виявлених у рамках минулих проектів Всеукраїнського громадського центру «Волонтер», зокрема під час фокус-групи та семінарів із суддями з питань попередження жорстокого поведіння з дітьми.

Для проведення дослідження було обрано Харківську, Київську, Тернопільську області та м. Севастополь. Таким чином було охоплено географічно різні регіони України. Також враховувалась наявність партнерських організацій, здатних взяти участь у дослідженні. Регіональними партнерами дослідження, окрім Всеукраїнського громадського центру «Волонтер», його Севастопольського та Тернопільського осередків, виступила Харківська обласна фундація «Громадська альтернатива».

Основним джерелом інформації щодо судових рішень було обрано Єдиний державний реєстр судових рішень. Кількість справ не була закладена

заздалегідь. Аналізу підлягали всі судові рішення, які стосувалися тематики дослідження та були ухвалені судами різної юрисдикції у зазначених регіонах у першій половині 2009 року (з 1 січня по 30 червня 2009 року) та є доступними у Єдиному реєстрі протягом червня – вересня 2009 року. Виняток склали справи про адміністративні правопорушення, інформація по яких охоплювала більш тривалий період – з 1 січня по 31 серпня 2009 року. Розглядалися рішення по справах про вчинення злочинів, а також інших правопорушень, які можуть міститися в діяннях особи, що вчинює жорстоке поводження з дитиною в сім'ї або поза нею. Виходячи з завдань моніторингу предметом дослідження стали наступні категорії справ:

- дві категорії справ про накладання адміністративних стягнень за діяння, які містять ознаки жорстокого поводження з дитиною, передбачені статтями 173–2, 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення – «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми» та «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей»;
- вироки у кримінальних справах за статтями 115, 125, 153, 164, 166, 296, 304 Кримінального кодексу України;
- справи щодо позбавлення батьківських прав (ст. 164 Сімейного кодексу України) через жорстоке поводження з дитиною.

На основі правових стандартів, визначених в ході аналізу положень Конвенції ООН про права дитини, Європейської конвенції про здійснення прав дітей, Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, основних положень міжнародних та національних документів щодо прав дитини (див. Розділ 1 «Юридичні та психологічні засади протидії жорстокому поводженню з дітьми»), було розроблено **пакет інструментарію**: Форма опису судового рішення для аналізу матеріалів, розміщених в Єдиному державному реєстрі судових справ (<http://www.reyestr.court.gov.ua>), та Структурований опитувальник для суддів (див. Додаток 4) для дослідження позиції суддів щодо предмета моніторингу.

Форма опису судового рішення складається з загальної інформації щодо справи, опису самого рішення та загальних зауважень і висновків. В залежності від категорії справи для опису рішення обирався відповідний підрозділ: для справ про адміністративні правопорушення – *справи про накладання адміністративних стягнень за діяння, що становлять жорстоке поводження з дитиною*, для кримінального судочинства – *справи про притягнення осіб до кримінальної відповідальності за діяння, що становлять жорстоке поводження з дитиною*, для цивільного судочинства – *справи про позбавлення батьківських справ*. Опис кожного рішення за відповідною категорією містить загальні питання щодо суті справи, її розгляду, сторін судового процесу, винесеного судом рішення по справі, включає спеціалізовані питання щодо особливостей оперування судами оціночною категорією «жорстоке поводження з дитиною», а також посилання на релевантні міжнародні договори в ході судового розгляду справи. Опитувальник складається з 6 блоків питань, які стосуються тих чи інших аспектів судового розгляду справ, пов'язаних з жорстоким поводженням з дітьми в сім'ї або поза неї. Кожний з блоків містить

низку питань, пов'язаних єдиним предметом дослідження. Респонденти мали можливість надати відповіді на всі з них або ті, які, на їх думку, є найбільш цікавими або актуальними у відповідному блоці питань.

Для роботи з матеріалами Єдиного державного реєстру судових рішень було сформовано моніторингову групу з числа представників волонтерів партнерських організацій загальною кількістю 11 осіб. Всі учасники моніторингової групи є студентами, з них 3 особи – студенти-юристи, 3 особи – студенти – соціальні педагоги, 5 осіб – студенти-психологи. Для підготовки членів моніторингових груп було проведено спеціалізований дводенний тренінг, під час якого було представлено цілі і задачі моніторингу, аналіз нормативно-правової бази, психологічні аспекти жорстокого поводження з дітьми, організовано практичну роботу з інструментарієм та підготовку до нетипових ситуацій. Особлива увага була приділена дотриманню членами моніторингових груп принципів ведення моніторингу та координації спільних дій. Волонтери, яким було доручено опрацювати дані Державного реєстру та судові рішення по відповідних категоріях справ, відображали отримані результати в Формі опису судових рішень. Судові рішення у справах, які заслуговують на особливу увагу в аспекті мети та завдань здійснюваного моніторингу, копіювалися в повному обсязі, що надало можливість їх всебічного аналізу.

В рамках дослідження силами моніторингової групи з Єдиного державного реєстру судових рішень було вибрано та проведено первісний аналіз **602 судових справ**. Розгорнуті відомості по цих справах викладено у відповідній кількості Форм опису судових рішень, а також в текстах самих рішень, ухвалених за результатами їх розгляду, які відповідним чином класифіковані та структуровані.

Розподіл проаналізованих справ за категоріями:

Регіон	Справи про адміністративні правопорушення	Кримінальні справи	Справи про позбавлення батьківських прав
Київська область, м. Київ	62	7	13
м. Севастополь	50	5	11
Тернопільська область	160	7	9
Харківська область	224	36	18
Всього	496	55	51

Варто зауважити, що розподіл справ по регіонах та категоріях виявився нерівномірним. Це можна пояснити кількома чинниками: недосконалість роботи Єдиного державного реєстру судових рішень та автоматичного формування доступної вибірки, несвоєчасне наповнення реєстру інформацією від судів, а також особливостями районів областей і міст (наприклад, наявність дитячих закладів різного профілю) тощо. Наприклад, в Єдиному державному реєстрі було знайдено справи лише двох районних судів Тернопільської області (Зборівського районного суду та Збаразького районного суду), хоча в області існує 17 районних судів. Нерідко за результатами пошуку за ідентичними критеріями дослідники отримували розбіжні дані, в межах того чи іншого регіону представлені рішення тільки окремих судів або судів окремих районів тощо. Отже, з цього слідує висновок, що наведена в таблиці кількість

справ може не відповідати дійсній кількості розглянутих справ відповідної категорії судами того чи іншого регіону за період, охоплений дослідженням. Однак це не впливає на загальні результати моніторингу, оскільки перед ним не було поставлено мету порівняльної характеристики кількісних даних щодо розглянутих справ по досліджуваних регіонах. Моніторинг спрямований на дослідження якісних характеристик винесених судами вказаних регіонів рішень, їх змістовного наповнення в контексті загальної концепції судового захисту дітей від всіх форм насильства та жорстокого поведіння.

Опитування суддів здійснювалось за сприяння Академії суддів України. Формуляри опитувальників розповсюджувалися під час навчальних заходів для суддів, організованих Академією, та адресною поштовою розсилкою судам, які територіально розташовані в охоплених дослідженням регіонах. Загальна кількість отриманих відповідей суддів – 4 примірники опитувальників. Таким чином було враховано думку суддів стосовно проблемних питань, які досліджувалися в рамках моніторингу. Невелику кількість заповнених опитувальників можна пояснити його достатньо великим обсягом, однак це все ж таки свідчить в першу чергу про невисокий рівень зацікавленості суддів у співпраці з громадськими організаціями задля вирішення такої суспільно значущої проблеми, як жорстоке поведіння з дітьми.

Всі отримані дані було проаналізовано та узагальнено у вигляді висновків, які стали основою цього розділу посібника. Представлені дані є анонімними, автори не ставили за мету оцінку дій конкретних посадових осіб, оскільки більшість проблем є системними і їх вирішення належить до компетенції різних органів державної влади. Однак в аналізі практики наводяться дані про номер справи та суд, який її розглянув, оскільки ці відомості є загальнодоступними та відкритими.

2.2. Результати аналізу судової практики розгляду справ стосовно жорстокого поведіння з дітьми

2.2.1. Особливості судового розгляду справ стосовно жорстокого поведіння з дітьми в порядку цивільного судочинства

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з однієї чи кількох з шести підстав, встановлених ст. 164 Сімейного кодексу України: 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; 3) жорстоко поведуться з дитиною; 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами; 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Майже всі ці підстави можуть мати ознаки жорстокого поведіння з дитиною, однак ця підстава ще й окремо виділена у п. 3 ч. 1 ст. 164. Крім того, ч. 7 ст. 150 Сімейного кодексу України містить пряму заборону фізичних по-

карань дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Абзац 3 пункту 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» № 3 від 30.03.2007 зазначає, що жорстоке поводження полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дітей тощо. Наявність будь-якого з цих видів насильства по відношенню до дитини з боку батьків дає підставу позбавити їх батьківських прав за п. 3 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України.

У випадку наявності в жорстоких діях батьків або одного з них по відношенню до дитини складу адміністративного правопорушення підставою для позбавлення батьківських прав буде п. 3 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України. Якщо ж в жорстоких діях батьків або одного з них по відношенню до дитини є склад умисного злочину, що підтверджується відповідним вирокom суду, позбавлення батьківських прав за коментованим пунктом не відбувається, оскільки в такому випадку підлягає застосуванню спеціальне положення п. 6 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України.

При розгляді судом справ за вказаною підставою необхідно приділити увагу доказовій базі, а саме: чи знімалися з дитини побої, чи зафіксовані вони належним чином у медичних висновках, чи зверталася дитина раніше до уповноважених органів з попередження насильства в сім'ї з приводу психологічного чи інших видів насильства, чи стоїть дана сім'я на обліку як неблагополучна, чи застосовувались до батьків спеціальні заходи попередження насильства в сім'ї (офіційне попередження про неприпустимість насильства в сім'ї, захисний припис), чи притягалися батьки до адміністративної відповідальності за правопорушення щодо дитини тощо. Жорстоке поводження з дитиною повинно бути доказано достатньою кількістю належних та допустимих доказів.

Якщо суд, розглядаючи справу про позбавлення батьківських прав, встановлює, що в діях батьків або одного з них вбачаються ознаки злочину, відповідно до ч. 4 ст. 164 Сімейного кодексу України, він порушує кримінальну справу.

Аналіз судових рішень, винесених із посиланнями на зазначені вище статті Сімейного кодексу України, стали предметом моніторингового дослідження. Варто зазначити, що отримані дані говорять про те, що жодного позову не було відхилено, тобто в усіх справах судом було винесене рішення про позбавлення батьківських прав. Така ситуація викликає необхідність замислитися над дотриманням принципу найкращих інтересів дитини та її права на виховання у сімейному оточенні. Однак доцільність позбавлення батьківських прав в даному випадку не аналізувалася, бо це не було предметом моніторингу.

Всього було відібрано для аналізу 51 рішення. Серед них 18 по судах Харківської області, 13 – Київської області, 9 – Тернопільської області та 11 – по місту Севастополь.

Загальний розподіл за підставами рішень цієї категорії справ виявився наступним:

	п. 1 ч. 1 ст. 164 СКУ	п. 2 ч. 1 ст. 164 СКУ
Харківська область	1	17
Тернопільська область	-	9
Київська область	-	13
м. Севастополь	-	11

Формально, жодна справа повністю не відповідала тематиці моніторингу – не було знайдено справ, які б розглядали позбавлення батьківських прав на підставі жорстокого поводження з дитиною. Однак через часту наявність ознак жорстокого поводження в обставинах, які характеризують інші підстави позбавлення батьківських прав, їх аналіз було проведено і він наводиться нижче.

Серед розглянутих справ позивачем у 10 випадках виступав орган опіки та піклування, у 6 випадках – прокурор, у 1 – будинок дитини, у 9 – родичі дитини, в 24 – один з батьків та в 1 – сама дитина. Відповідачем виступає батько дитини – 27 випадків, мати дитини – 21 випадок, обидва батьки – 3 випадки. Цікаво, що у західному регіоні переважали справи, де позивачем виступав один з батьків (8 з 9 справ), а відповідачем – інший, причому ситуація, в якій батько виступає позивачем виявилась більш типовою. В аналогічних справах по Київській області та місту Севастополь навпаки переважали позови матері проти батька. По Харківській області переважали справи, в яких позивачем виступав прокурор або орган опіку та піклування.

Судова практика свідчить, що суди до розгляду справ даної категорії підходять спрощено, такі справи досить часто проходять за присутності лише судді, позивача та представника органу опіки та піклування. Було навіть помічено кілька справ, в яких не зазначався висновок органу опіки та піклування. Загальні підходи до розгляду таких справ та підготовки текстів судових рішень можна охарактеризувати словами учасника моніторингової групи: *«склалось враження, що аналізуєш одну і ту ж справу, змінюються лише номер справи, прізвище судді та назва суду»*.

Цікаво, що у рішенні Лозівського міськрайонного суду Харківської області (Справа №2-116/2009) при встановленні фактів та відповідних правовідносин суд зробив посилання саме на жорстоке поводження із дитиною (п. 3 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України), хоча із матеріалів справи очевидно впливає інша підстава – ухилення від виховання дитини (п. 2 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України). Саме докази ухилення від виховання дитини наводилися свідками та визнавалися відповідачем. З матеріалів справи можна зробити висновок, що жодного прямого доказу жорстокого поводження наведено не було. Позивач та представник третьої особи, опікунської ради Чернігівської сільської ради Лозівського району Харківської області не вимагали визнання цієї підстави позбавлення батьківських прав. Мало того, в матеріалах справи зазначено, що суд виносив рішення про позбавлення батьківських прав, керуючись саме п. 2 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України. Скоріш за все дана ситуація – прикра технічна помилка, яка виникла при підготовці матеріалів справи до Єдиного реєстру судових рішень.

В іншій справі стосовно позбавлення обох батьків батьківських прав на підставі ухилення від виховання дітей (*Справа № 2–277/2009*), розглянутій Куп'янським міськрайонним судом Харківської області, чітко прослідковувалась доведеність, окрім ухилення від виховання дітей, й жорстокого поводження із дітьми з боку матері. Так було представлено наступні докази: *повідомлення служби у справах дітей від голови квартального комітету про те, що мати залишала своїх дітей на самоті в будинку на кілька днів; довідки про притягнення матері до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 184 КУпАП за невиконання обов'язків по вихованню своїх малолітніх дітей, залишення дітей без догляду на три доби; за ч. 1 ст. 173–2 КУпАП за вчинення насильства над дітьми; звернення голови квартального комітету за місцем проживання матері до служби у справах дітей про те, що були неодноразові випадки, коли діти були залишені нею без догляду, без їжі на кілька днів зачинені вдома, сусіди давали дітям їжу через хвіртку*. Однак до переліку підстав позбавлення батьківських прав жорстоке поводження із дітьми додане не було, рішення про позбавлення батьківських прав базувалося на п. 2 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України.

Допустити існування жорстокого поводження з дитиною можна на основі матеріалів судового рішення Гагарінського районного суду м. Севастополя (*Справа №2–3303/09*), в якому було зазначено, що «*відповідач звільнившись з місць позбавлення волі в 2002 році намагався зайнятися вихованням дочок, однак від його методів страждала психіка дітей і тому нічого не добившись він самоусунувся від виховання дітей*». Це твердження також не отримало розтлумачення та доказового підтвердження матеріалами справи, а також не відобразилося у резулятивній частині рішення суду, хоча на неналежні методи виховання з боку батька вказували й самі діти під час допитування у суді.

В кількох справах можна було побачити ознаки економічного насильства. В таких справах відмічалися неналежні умови проживання дітей або нецільове використання допомоги на утримання дитини, що, за певних обставин, можна було б класифікувати, як економічне насильство. Однак впевнено на основі досліджених матеріалів це стверджувати не можна, додаткові докази саме жорстокого поводження в суді не розглядалися, судові рішення тему економічного насильства над дитиною з боку батьків не розвивали.

На основі розглянутого матеріалу можна зробити висновок, що в жодній справі суд не вживав визначення «жорстоке поводження з дитиною», а відповідно не надавав трактування цьому явищу через аналіз наявних доказів і обставин справи.

Необхідність врахування думки дитини при вирішенні у суді питання щодо позбавлення її батьків батьківських прав прямо передбачається статтею 171 Сімейного кодексу України. Більше того, дитина яка може висловити свою думку, **має** бути вислухана в ході судового вирішення такого питання. На жаль, практика заслуховування думки дитини у суді вкрай обмежена, переважно її інтереси та думка представляються одним з батьків, або органом опіки та піклування, але частіше взагалі не зазначається.

З матеріалів справ випливає, що безпосередньо думка дитини була врахована лише у 5 випадках. Так, при розгляді справи щодо позбавлення батьківських прав на підставі п. 2 ст. 164 думку 14-річної дитини було вра-

ховано (вона вважала за краще позбавлення батька батьківських прав), допитування проводилося в присутності педагога (Лозівський міськрайонний суд Харківської області, *Справа №2–116/2009*). В іншій справі (*Справа № 2–1186/2009*) щодо позбавлення батьківських прав на тій же самій підставі, розглянутій Первомайським міськрайонним судом Харківської області, зазначалося, що дитина не заперечує проти позбавлення її матері батьківських прав, про що свідчить заява /а.с. 9/. Також у справі, в якій дитина виступала позивачем (Первомайський міськрайонний суд Харківської області, *Справа № 2–271/2009*), її думка була врахована.

Непряме підтвердження жорстокого поведіння із дітьми прослідковується під час врахування думки дітей у розглянутій вище справі Гагарінського районного суду м. Севастополя (*Справа №2–3303/09*). Так, у суді були допитані обидві дочки відповідача, які також підтримали позовні вимоги позивачки і попросили суд позбавити їх батька батьківських прав відносно них, так як вони не бажають з ним зустрічатися і так як фактично він їх матеріально не утримує, а намагався їх виховувати неналежними методами.

Також було заслухано думку дітей згідно з матеріалами справи (*Справа № 2–313\2009*) Ленінського районного суду міста Севастополя: згідно з поясненнями самих неповнолітніх суду, вони фактично не знають свого батька через відсутність спілкування з ним, не відмовляються від нього, але не мають родинних відчуттів до нього, вважаючи батька фактично сторонньою для них людиною.

Інших прикладів врахування думки дитини або її заслуховування у судовому засіданні помічено не було, хоча під час аналізу траплялися судові рішення, які стосувалися інтересів відносно дорослих дітей – старше 10 років, але жодної інформації про заслуховування дитини або врахування думки дитини в інший спосіб вказано не було.

Через відсутність визначення терміну «жорстоке поведіння з дитиною» в національних законах та його наявність лише у підзаконному акті особливо значення набуває використання судами положень міжнародного права (посилання на міжнародні документи, рішення Європейського суду з прав людини тощо), які повніше за національне законодавство розкривають зміст цього терміну.

Серед розглянутих матеріалів справ було помічено 6 випадків посилання на міжнародні договори, ратифіковані Україною. Всі ці посилання робилися суддями одного й того самого суду Харківської області – Лозівського міськрайонного суду. Так, при встановленні фактів та відповідних правовідносин Лозівський міськрайонний суд Харківської області (*Справа №2–116/2009*) встановив, що своїми діями відповідач порушує Принцип № 6 Декларації прав дитини, проголошеної Генеральною Асамблеєю, ч. 2 ст. 3 Конвенції про права дитини, ст. ст. 8, 11, 12. На ці ж документи робилося посилання і в інших рішеннях цього ж самого суду (*Справа № 2–114/2009, Справа №2–118/2009, Справа № 2–612/2009, Справа № 2–633/2009, Справа №2–565/2009*). Важливо, що серед даної категорії справ це єдиний суд, який використовував положення міжнародних договорів у текстах своїх рішень. Вітаючи таку практику Лозівського міськрайонного суду, можна, однак, зробити висновок, що ці посилання носять скоріш формальний характер і не підтверджують використання між-

народних документів як джерела правових стандартів прав дитини. На жаль, жодного посилання на рішення Європейського суду з прав людини, які саме містять приклади тлумачення терміну «жорстоке поводження», зокрема з дитиною, в залежності від ситуації, не було знайдено. Ці дані, а також відповіді самих суддів дозволяють зробити припущення про недостатній рівень обізнаності суддів, які ведуть справи цієї категорії, про практику Європейського суду відносно розгляду справ за участю дітей за ст. 3 Європейської конвенції прав людини та основоположних свобод.

В той же час проблема недотримання інтересів дитини при позбавленні батьківських прав та відібрання дитини в Україні вже вийшла на міжнародний рівень. Нещодавно було прийнято рішення Європейського суду з прав людини «Савіни проти України», яке не тільки визнало порушення Україною ст. 8 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а й визначило перелік чітких стандартів, спрямованих на збереження сім'ї та врахування думки дитини у суді при розгляді справ щодо позбавлення батьківських прав або відібрання дитини у ситуації, коли діти не отримують належного батьківського піклування через фінансову неспроможність батьків або їх уразливий стан.

Таким чином, моніторинг справ стосовно жорстокого поводження з дітьми в порядку цивільного судочинства, а саме справ щодо позбавлення батьківських прав (ст. 164 Сімейного кодексу України), дає підстави дійти наступних висновків та рекомендацій:

1. В 6 випадках серед рішень Лозівського міськрайонного суду Харківської області містилися посилання на положення міжнародно-правових договорів щодо прав дитини.
2. В жодному з розглянутих рішень за ст. 164 Сімейного кодексу України суд не використовує поняття «жорстоке поводження з дитиною», навіть в тих справах, з яких вбачається, що неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дітей містить ознаки такого поводження.
3. Лише у 5 справах було враховано думку дитини через її опитування в ході судового розгляду справи. Всі інші судові рішення не містили жодної інформації стосовно врахування думки дитини, навіть у випадку розгляду справ, в яких предмет спору стосувався інтересів дітей у віці від 10 років і старше.
4. В переважній більшості випадків відмічено спрощений підхід до розгляду справ щодо позбавлення батьківських прав без визначення у рішенні суду підстав позбавлення батьківських прав відповідно до пунктів 1–6 ч. 1 ст. 164 СКУ часто за присутності лише судді, позивача та представника органу опіки та піклування.

2.2.2. Особливості притягнення осіб до адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з дітьми судами України

Адміністративне законодавство України не передбачає відповідальність безпосередньо за «жорстоке поводження з дитиною» та не містить відповідного складу правопорушення в Кодексі України про адміністративні правопорушення та інших джерелах адміністративного права. Виходячи зі змісту

досліджуваної категорії, предметом моніторингу стали дві категорії справ про накладання адміністративних стягнень за діяння, які містять ознаки жорстокого поведіння з дитиною, а саме:

- справи про накладання адміністративних стягнень за статтею 173–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми»;
- справи про накладання адміністративних стягнень за статтею 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей».

За період з 01.01.2009 р. по 01.09.2009 р., згідно з даними Єдиного державного реєстру судових рішень, судами цих регіонів України, які було охоплено моніторинговим дослідженням, ухвалено наступну кількість постанов про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП та 173–2 КУпАП, які стали предметом моніторингу:

Назва регіону	Кількість ухвалених судами постанов про притягнення до адміністративної відповідальності за статтями КУпАП		
	ст. 184 КУпАП	ст. 173–2 КУпАП	з них постанов по ст. 173–2 КУпАП у справах, де потерпілим виступала дитина (діти)
Київська область, м. Київ	9	53	7
Тернопільська область	26	134	8
Харківська область	53	171	16
м. Севастополь ²³	13	37	2
Всього	101	395	33

Особливості притягнення осіб до адміністративної відповідальності за статтею 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає адміністративну відповідальність за невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей, а саме:

- ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей (ч. 1 ст. 184 КУпАП);
- ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення (ч. 2 ст. 184 КУпАП);
- вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено КУпАП (ч. 3 ст. 184 КУпАП);
- вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо

²³ Особливістю постанов у справах про притягнення до адміністративної відповідальності, ухвалених судами м. Севастополь, крім іншого, виступало укладення їх російською мовою, тому в Розділі наводиться їх авторський переклад.

вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність (ч. 4 ст. 184 КУпАП).

Вказані правопорушення тягнуть за собою адміністративні стягнення у вигляді попередження (ч. 1 ст. 184 КУпАП) або накладання штрафу у різних розмірах (від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – за ч. 1 ст. 184 КУпАП; від двох до чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – за ч. 2 ст. 184 КУпАП; від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – за ч. 3 ст. 184 КУпАП; від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – за ч. 4 ст. 184 КУпАП).

В постановках у справах про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП вказувалось, що при накладанні стягнень суд враховував характер вчиненого правопорушення, особу правопорушника, ступінь його вини, майнове становище, а також пом'якшуючі обставини по справі (щире розкаяння особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, наявність малолітніх дітей тощо), а також обтяжуючі обставини по справі (повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу уже було притягнуто до адміністративної відповідальності, стан алкогольного сп'яніння тощо). Проте, зважаючи на характер санкцій, передбачених ст. 184 КУпАП, диференціація юридичної відповідальності не грала помітної ролі, санкції переважно відрізнялися розміром штрафу, при вчиненні проступку, передбаченого ч. 1 вказаної статті, суд нерідко обмежувався попередженням.

Результати моніторингу також засвідчили, що в аналогічних випадках, тобто при вчиненні аналогічних діянь одні суди притягали батьків до адміністративної відповідальності, інші – звільняли від адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП у зв'язку з малозначністю діяння. Це свідчить про відсутність в судовій практиці у справах цієї категорії єдиного підходу до оцінки ступеня суспільної шкідливості вчинюваних діянь, при цьому важко оцінити обґрунтованість позиції суду в таких випадках через відсутність у відповідних постановках суду її належної аргументації та в цілому їх формальний характер та поверховість.

Аналіз постановок засвідчив, що обставини по справі підтверджувалися передусім протоколом про адміністративне правопорушення, складеним співробітниками органів внутрішніх справ, показаннями порушника, значно рідше – показаннями свідків. При цьому в жодній постанові не йшлося про показання дитини щодо обставин справи. Свідчення дітей не мали місця навіть у тих справах, з матеріалів яких вбачалося, що вони стосуються неналежного виховання неповнолітніх осіб, яким вже виповнилось 14 років. Інші матеріали справи (наприклад, акт обстеження житлово-побутових умов сім'ї (Справа №3–127/2009) виступали доказами у досліджуваній категорії справ досить рідко.

При встановленні факту ухилення від виконання передбачених законодавством обов'язків по догляду та вихованню дитини, суддя нерідко констатує факт зловживання особою, що притягається до адміністративної відповідальності, спиртними напоями, або перебування нею на момент перевірки в стані алкогольного сп'яніння (наприклад, постанови Зборівського районного суду Тернопільської області, Справа №3- 409/09, Справа №3–408/09 та низка

інших). Хоча слід визнати, що вказівки на стан алкогольного сп'яніння у справах цієї категорії зустрічаються рідше, ніж в постановах про притягнення до адміністративної відповідальності матері дитини за ст. 173–2 КУпАП.

Системний аналіз справ про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, передбачене ст. 184 КУпАП, дозволяє виділити три групи справ цієї категорії, які розрізняються за характером вчиненого проступку.

1) До першої групи належать справи про притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачене ст. 184 КУпАП, в яких *невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей полягає у різних формах та проявах жорстокого поводження з дитиною (нехтування дитиною, залишення її без нагляду або батьківського піклування на певний термін, незабезпечення її життєво важливих потреб тощо).*

Результати моніторингу засвідчили, що судом була розглянута незначна кількість таких справ (не більше 5 % від загальної кількості), лише в поодиноких постановах про притягнення до адміністративної відповідальності обставини справи були ґрунтовно викладені та досліджені.

Наприклад, 24 липня 2009 р. суддя Первомайського міськрайонного суду Харківської області ухвалив постанову про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, що передбачене ч. 1 ст. 184 КУпАП, матері новонародженої дитиною, яку «було доставлено з дитиною до дитячого відділення Первомайської ЦРЛ у нетверезому стані, що становило загрозу життю та здоров'ю новонародженої дитини. З моменту виписки із пологового будинку мати дитини мігрує за декількома адресами, що унеможливорює проведення медичного спостереження та загрожує життю дитини» (Справа №3–903/09). На матір дитини було накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 17 гривень.

09 квітня 2009 р. суддею Зборівського районного суду Тернопільської області було ухвалено постанову про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 184 КУпАП матері дитини, яка «не виконувала своїх обов'язків по догляду та вихованню неповнолітнього сина в результаті чого, її неповнолітній син був госпіталізований» (Справа №3–323/09). Матір дитини було визнано винною у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 184 КУпАП і накладено на неї адміністративне стягнення у вигляді попередження. В цій справі не визначено причини госпіталізації дитини, обставини справи в постанові не конкретизовано.

14 липня 2009 року суддя Лозівського міськрайонного суду Харківської області, розглянувши матеріали, які надійшли з Лозівського МВ ГУМВС України в Харківській області, про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 ч. 1 КУпАП, встановив, що батько дитини «не займається вихованням свого малолітнього сина 2004 року народження. Так, 28 червня 2009 року він загубив свого малолітнього сина за вказаною адресою. Викладене підтверджується визнанням вини самим батьком, а також протоколом про адміністративне правопорушення від 06 липня 2009 року, постановою про відмову в порушенні кримінальної справи від 30 червня 2009 року. Дії особи правильно кваліфіковані за ст. 184 ч. 1 КУпАП, оскільки він, як

батько, ухиляється від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей» (Справа № 3–1217/2009). Батька дитини було визнано винним у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 184 КУпАП, на нього накладено адміністративне стягнення у вигляді попередження.

На відміну від вказаної постанови в наступній справі суд ґрунтовно дослідив всі обставини вчиненого проступку та виклав їх у відповідній постанові про притягнення до адміністративної відповідальності. 3 лютого 2009 р. суддя Миронівського районного суду Київської області, розглянувши справу про адміністративне правопорушення за ч. 1 ст. 184 КУпАП, встановив, що мати трьох малолітніх дітей «ухиляється від виконання передбачених законодавством батьківських обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя та виховання неповнолітніх дітей. В будинку, де проживає сім'я, відсутні умови для повноцінного розвитку дітей, будинок не опалюється, діти неохайні, не мають необхідного одягу, сплять на одному ліжку. Мати дітей вину у вчиненні правопорушення визнала та пояснила, що в даний час будинок перебуває в стадії ремонту, нею приймаються міри для створення дітям належних умов проживання. У вчиненому розкаюється. Враховуючи обставини справи, дані про особу порушника, суд постановив піддати її адміністративному стягненню у вигляді попередження (справа №3–127/2009).

Моніторинг засвідчив, що в більшості рішень у таких справах суд застосовує *попередження* як санкцію за вчинений проступок. Слід погодитись, що застосування штрафу в таких справах лише погіршило б матеріальне становище родини, що, в результаті, лише негативно вплинуло б на дитину. Однак не викликає сумніву той факт, що попередження не може вважатися ефективним засобом впливу на порушника та корекції сімейних стосунків між батьками та дітьми. Отже, система адміністративних заходів впливу на осіб, які вчинюють такого роду правопорушення щодо дитини (дітей), потребує принципового реформування з урахуванням можливості запровадження й інших стягнень, ніж ті, що передбачені ст. 24 КупАП.

2) Другу групу справ про притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачене ст. 184 КУпАП, складають справи, в яких висновок про *невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей здійснюється на підставі відомостей про неналежну (асоціальну) поведінку дитини (дітей) або вчинення ними суспільно шкідливих діянь за місцем проживання, навчання або в громадських місцях.*

Так, суддя Балаклійського районного суду Харківської області ухвалив постанову від 25 червня 2009 р. про притягнення до адміністративної відповідальності матері дитини, за ч. 1 ст. 184 КУпАП на підставі того, що «особа ухиляється від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо належного виховання та навчання її малолітнього сина, який побив скло в домоволодінні» (Справа № №3–1144\09), а також аналогічну постанову у справі №3–1145\09.

Постановою від 12 серпня 2009 року суддя Лозівського міськрайонного суду Харківської області притягнув до адміністративної відповідальності за ст. 184 ч.1 КУпАП матір дитини на тій підставі, що вона «неналежним чином

виконує обов'язки по вихованню свого неповнолітнього сина, який 10 липня 2009 р. бавився разом зі своїм товаришем на залізничних коліях поблизу 3-го мікрорайону, за що передбачена адміністративна відповідальність за ст. 109 КУпАП» (Справа № 3–1414/2009 р.)

Чимало справ цієї категорії стосуються випадків притягнення батьків дитини до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 184 КУпАП через *пропуск їх дітьми занять у школі, неналежне відвідування школи*.

Наприклад, суддя Зборівського районного суду Тернопільської області ухвалив постанову від 25 травня 2009 р. про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 184 КУпАП матері дитини на тій підставі, що вона «на протязі 2009 р. не виконувала своїх обов'язків по догляду та вихованню неповнолітньої дочки, в результаті чого її неповнолітня дочка неодноразово пропускала заняття в школі та не ночувала в дома» (Справа №3–467/09).

03 червня 2009 р. Куп'янський міськрайонний суд Харківської області розглянув адміністративну справу про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 ч. 1 КУпАП матері дитини через те, що остання «не виконує своїх батьківських обов'язків по вихованню свого неповнолітнього сина 1995 року народження, який безпричинно не відвідує заняття у школі» (Справа № 3–1284/2009). Суддя того ж суду ухвалив постанову про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 ч. 1 КУпАП матері дитини, яка «не виконує обов'язків по вихованню своєї доньки 1993 р. народження, яка без поважних причин систематично не відвідує школу» (Справа № 3–1617/2009).

В Київській області низку справ про адміністративне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 184 КУпАП ініціював директор ДПТНЗ «Рокитнянський професійний ліцей», який звертався з відповідним листом до Рокитнянського РВГУ та ставив в ньому питання про прийняття необхідних заходів адміністративного впливу відносно батьків учнів ліцею, що тривалий час не відвідували заняття в ліцеї, батьки їх вихованням не займаються, тобто ухиляються від виконання батьківських обов'язків по відношенню до дитини (Справа № 3–101/09 тощо). Така практика є свідченням свідомого ставлення представників системи освіти до свого обов'язку *педагогічних та науково-педагогічних працівників* «захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства», що прямо передбачені ст. 56 Законом України «Про освіту» 23 травня 1991 р. № 1060-XII.

В межах цієї групи справ про адміністративні правопорушення слід звернути особливу увагу на три аналогічні рішення одного й того ж самого судді Рокитнянського районного суду Київської області, які, з одного боку, сформульовані таким чином, що зміст скоєного адміністративного правопорушення залишається незрозумілим, з іншого – в них допущені помилки при цитуванні ст. 184 КУпАП, які прямо впливають на кваліфікацію вчиненого адміністративного проступку. В двох постановках суду дослівно вказується, що «Оперуповноважений КМСН Рокитнянського РВ ГУ МВС України в Київській області направив до суду протокол про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 184 ч. 1 КУпАП, про те, що особа 1 та особа 2, 1991 року народження, без поважних причин не відвідують заняття в ліцеї. Відповідно до ст. 184 ч. 1 КУпАП «вчинення неповнолітніми правопорушення, відповідаль-

ність за яке передбачено цим Кодексом, тягне за собою накладення штрафу на батьків...» (Справа № 3–17/2009; Справа № 3–356/09).

В третій аналогічній постанові наведене формулювання повністю співпадає, відмінність полягає лише в тому, що суд, цитуючи те ж саме положення КУпАП, вказав «відповідно до ст. 184 ч. 2 КУпАП «вчинення неповнолітніми правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, тягне за собою накладення штрафу на батьків...». (Справа № 3–78/2009). В дійсності цитоване положення викладене в ч. 3 ст. 184 КУпАП України та містить склад іншого правопорушення, ніж передбачене ч. 1 ст. 184 КУпАП. Цілком очевидно, що таке легковажне ставлення судді до змісту законодавчих положень є неприпустимим, тим більше, що такі постанови не дозволяють визначити підстави, на яких батьків дітей притягнуто до адміністративної відповідальності: якщо такими підставами виступає «вчинення неповнолітніми адміністративного правопорушення», то в чому, власне, воно полягає, бо «невідвідування занять в ліцеї» не є адміністративним проступком за КУпАП?

Серед рішень, що стали предметом моніторингу, частина, дійсно, стосувалося накладання адміністративної відповідальності на батьків на підставі ч. 3 або ч. 4 ст. 184 КУпАП за *вчинення їх дітьми адміністративних проступків або злочинів*. Очевидно, законодавець визнав за доцільне об'єднати ці склади правопорушення в одній статті КУпАП, оскільки асоціальна або протиправна поведінка дітей нерідко виступає наслідком ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей.

Так, 06 березня 2009 р. суддя Рокитнянського районного суду Київської області, розглянувши матеріали, які надійшли від Рокитнянського РВ ГУ МВС України в Київській області ухвалив постанову про притягнення батька дитини до адміністративної відповідальності за ст. 184 ч. 3 КУпАП у вигляді штрафу в розмірі 51–00 гривень в зв'язку з тим, що останній «вчинив правопорушення, передбачене ст. 175–1 ч.1 КУпАП, а саме: купив цигарки на території ЗОШ № 4» (Справа № 3–205/09).

12 січня 2009 р. суддя Зборівського районного суду Тернопільської області розглянув справу про притягнення до адміністративної відповідальності батька дитини за ч. 3 ст. 184 КУпАП на підставі того, що «правопорушник 01 січня 2009 р. не виконав покладених на нього обов'язків по вихованню сина Тараса, в результаті чого він вчинив адміністративне правопорушення передбачене ст. 178 КУпАП». Ст. 178 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і появу в громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль. Проте суд вирішив звільнити батька дитини від адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 184 ч. 3 КУпАП у зв'язку з *малозначністю*, справу закрити, та оголосити йому усне зауваження (Справа №3–15/09).

Доцільно зупинитися на ще одному характерному рішенні у справі про *адміністративну відповідальність за ч. 3 ст. 184 КУпАП, яке є свідченням низької ефективності механізму адміністративної відповідальності за невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей*. 04 березня 2009 року суддя Рокитнянського районного суду Київської об-

ласті розглянув матеріали, які надійшли від Рокитнянського РВ ГУ МВС України в Київській області про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 ч. 3 КУпАП матері дитини, яка *двічі протягом останнього року* притягувалась до адміністративної відповідальності за ст. 184 ч. 3 КУпАП, та *один раз* – за ст. 184 ч. 2 КУпАП. Суд встановив, що «29.12.2009 року в с. Острів її неповнолітній син вчинив правопорушення, передбачене ст. 51 КУпАП, а саме: скоїв крадіжку електрозварки вартістю 200 грн. Викрадене майно повернуто власнику. Крім того, 17.02.2009 року в с. Острів він же вчинив правопорушення, передбачене ст. 51 КУпАП, а саме: скоїв крадіжку велосипеда «Мінськ» вартістю 600 грн. Викрадене майно повернуто власнику». Мати дитини визнала факти скоєння правопорушення її неповнолітнім сином. Враховуючи особу порушницю, характер вчиненого правопорушення, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини по справі, суд визнав за необхідне застосувати до особи, яка притягується до відповідальності, адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 170–00 гривень (Справа № 3–195/09, 3–196/09).

До речі, за крадіжку такої ж електрозварки вартістю 200 грн. Рокитнянський районний суд Київської області притягнув матір неповнолітнього співника, яка раніше не притягувалась до адміністративної відповідальності за ст. 184 ч. 3 КУпАП, до штрафу у такому розмірі – 170–00 гривень (Справа № 3–194/09), що свідчить *про відсутність диференціації міри адміністративної відповідальності залежно від особи порушника*.

На відміну від багатьох інших рішень суду в таких справах, наведена постанова є досить ґрунтовною, але вона наочно демонструє, що накладання на батьків штрафу чи інших стягнень, передбачених ст. 173–2 КУпАП, жодною мірою не сприяє покращенню сімейних стосунків між батьками та дітьми, не вказує батькам на засоби та методи належного виховання дітей, форми впливу на асоціальну поведінку неповнолітніх осіб з метою її корекції. Такі батьки разом із дітьми замість сплати штрафів, які лише обтяжують сімейний бюджет, мають спрямовуватися на проходження корекційних програм, які дозволять їм відкоригувати свою поведінку та виробити належні моделі комунікації як в середі сім'ї, так і поза нею.

Низький рівень ефективності притягнення осіб до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП обумовлюється не лише характером адміністративних санкцій, які за своїм змістом нездатні забезпечити коригування сімейних стосунків і, відповідно, виконувати превентивну функцію адміністративної відповідальності, а й поверховим, формальним ставленням суду до розгляду справ цієї категорії.

3) Поширеність такого підходу дає підстави виділити **третю групу постанов про накладання адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП, до якої належать постанови, які носять поверховий характер, є необґрунтованим та взагалі не вказують на склад проступку, що став підставою для адміністративної відповідальності.**

Такі постанови є найбільш поширеними серед рішень цієї категорії в усіх регіонах, які підлягали моніторингу. Їх типовим прикладом виступає, зокрема, постанова Зборівського районного суду Тернопільської області про притягнення до адміністративної відповідальності матері дитини за ч. 1 ст. 184 КУпАП від 09 квітня 2009 р. (Справа №3- 298/09). В постанові дослівно зазначено,

що суд встановив: «мати дитини з січня по лютий 2009 року не виконувала своїх обов'язків по догляду та вихованню неповнолітніх дітей. Остання вину визнала. Крім цього її вина у вчиненні адміністративного правопорушення доводиться протоколом від 30 березня 2009 року». За таких обставин суд визнав, що в діях матері дитини «містяться ознаки адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 184 КУпАП, а тому, її слід притягнути до адміністративної відповідальності та накласти адміністративне стягнення у вигляді попередження».

Аналогічний підхід був продемонстрований у багатьох інших постановках, зокрема, у постанові судді Куп'янського міськрайонного суду Харківської області від 25 серпня 2009 р., згідно з якою мати дитини була притягнута до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП, зазначено, що «03.08.2009 р. складений протокол про адміністративне правопорушення, оскільки особа не виконує батьківських обов'язків по вихованню своїх неповнолітніх дітей, чим скоїла правопорушення, передбачене ст. 184 КУпАП. В судове засідання правопорушниця не з'явилась, згідно з заявою просить розглядати справу у її відсутність, провину визнає, у скоєному щиро розкаюється» (Справа 3–2033/2009).

Слід звернути увагу на практику Гагарінського районного суду м. Севастополя у справах про адміністративні правопорушення за ст. 184 КУпАП. В результаті моніторингу було виявлено, що суддею цього суду було винесено 7 (!) тотожних постанов однакового змісту, які розрізнялися лише особистими даними порушників. В цих постановках докладно з'ясовувались причини неявки порушника, обґрунтовувалась можливість розгляду справи в його відсутність, але взагалі не досліджувались обставини скоєного правопорушення. Досліджуючи обставини справи, суддя обмежується вказівкою на те, що правопорушник вчинила (вчинив) «діяння, передбачене ст. 184 ч. 1 КУпАП, а саме, невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей» (Справа № 3–2486/2009 та інші). У такий спосіб було притягнуто до адміністративної відповідальності у вигляді попередження шість жінок – матерів неповнолітніх дітей, одна з яких працює вчителем в школі, тобто займається вихованням не лише власної, а й інших дітей, та одного батька дитини.

Перелік такого роду постанов, які мають поверховий характер, можна продовжувати далі. Як зазначалося, вони представлені в усіх регіонах, в яких здійснювався моніторинг, і явно домінують серед всіх постанов про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП.

В цілому переважна більшість постанов є цілком ідентичними, відрізняються формальним підходом, поверховістю, низьким рівнем інформативності викладених у постанові даних, що свідчить про ставлення з боку суду до таких справ як до другорядних.

Всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин справ цієї категорії може привести до принципово іншого рішення суду, ніж її поверхове дослідження. Однак приклади ґрунтового підходу суду до справ цієї категорії є одиничними. Одним з найбільш показових прикладів є постанова, що наведена нижче без скорочення як єдиний взірець такого роду, який був віднайдений в результаті здійснення моніторингу.

Справа № 3- 744/2009р.

ПОСТАНОВА
ІМЕНЕМ УКРАЇНИ3 липня 2009 року
м. Красноград

Суддя Красноградського районного суду Харківської області Дудченко В. О., розглянувши адміністративний матеріал, який надійшов з Красноградського РВ ГУ МВСУ в Харківській області про притягнення до адміністративної відповідальності ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, яка мешкає в АДРЕСА_1, щодо вчинення нею адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 184 КУпАП, -

ВСТАНОВИВ:

Відповідно до протоколу про адміністративне правопорушення ОСОБА_1 ухиляється від виконання передбачених законодавством обов'язків по забезпеченню умов життя та виховання малолітніх дітей, у зв'язку з чим її син ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_2, 12.06.2009р. спричинив тілесні ушкодження неповнолітньому ОСОБА_3.

В судовому засіданні ОСОБА_1 свою вину не визнала та пояснила, що вона дійсно має на утриманні неповнолітнього сина ОСОБА_2 - ІНФОРМАЦІЯ_2, який 12.06.2009 року разом з ОСОБА_4 та ОСОБА_3 знаходились в спортивному залі Красноградської гімназії «Гранд» та грали в теніс. Коли ОСОБА_3 піднімав тенісний м'ячик, ОСОБА_2 в цей час розмахував тенісною ракеткою, випадково випустив її з рук і вона полетіла в ОСОБА_3 та потрапила йому в ліве око. Потім ОСОБА_2 відвів ОСОБА_3 в медичний пункт, де йому надали першу медичну допомогу та попросив вибачення у нього. Згідно з актом судово-медичного огляду № НОМЕР_1 від 13.06.2009 року у ОСОБА_3 виявлено легкі тілесні пошкодження. Її син ОСОБА_2 випадково наніс легкі тілесні ушкодження ОСОБА_3, що вона належним чином виконує обов'язки по наданню належних умов життя та навчання неповнолітнього сина, що підтверджується характеристикою ОСОБА_2 з гімназії про те, що він добре навчається і що батьки надають належну увагу вихованню сина. В протоколі про адміністративне правопорушення від 19.06.2009 р. № НОМЕР_2 було вказано, що ОСОБА_1 не виконує покладені на неї батьківські обов'язки по забезпеченню необхідних умов життя та навчання неповнолітнього сина, але насправді вона виконує ці обов'язки.

Суд, заслухавши пояснення особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, дослідивши матеріали справи, вважає що в діях ОСОБА_1 відсутній склад адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 184 КУпАП, в зв'язку з чим провадження у справі підлягає закриттю згідно з п. 1 ст. 247 КУпАП.

В матеріалах справи відсутні будь-які дані, які б вказували що ОСОБА_1 ухиляється від виконання передбачених законодавством обов'язків по забезпеченню умов життя та виховання свого сина ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_2. Так, відповідно до характеристики за місцем навчання її сина ОСОБА_2, у нього належні умови життя та навчання, він добре навчається, ви-

конує всі доручення, батьки надають належну увагу вихованню сина. Крім того, відповідно до постанови про відмову в порушення кримінальної справи від 19.06.2009 р. встановлено, що тілесні ушкодження ОСОБА_3 спричинені не умисно, а випадково, оскільки, як зазначено в постанові «ракетка вирвалася з рук ОСОБА_2 полетіла в бік ОСОБА_3, який в цей час піднімав тенісний шарик та вдарила його в ліве око». Після чого він одразу ж підійшов до ОСОБА_3 та вони разом направилися до шкільного медичного пункту та попросив у нього вибачення. З вищевикладеного вбачається, що у останнього був відсутній будь-який умисел на спричинення тілесних ушкоджень будь-кому.

На підставі викладеного, керуючись п. 1 ст. 247, ст. ст. 283, 284 КУпАП, суддя –

П О С Т А Н О В И В:

Адміністративне провадження по справі стосовно ОСОБА_1 за ч. 1 ст. 184 КУпАП закрити за відсутністю в її діях складу адміністративного правопорушення на підставі ч. 1 ст. 247 КУпАП.

Постанову по справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржено до Апеляційного суду Харківської області через Красноградський районний суд особою, щодо якої її винесено, а також потерпілим або опротестовано прокурором протягом десяти днів з дня винесення постанови.

Поверховий, формальний підхід до розгляду справ про адміністративні правопорушення за ст. 184 КУпАП є прямим порушенням адміністративного законодавства України, однак КУпАП передбачає можливість оскарження постанов по справах про адміністративне правопорушення в порядку, передбаченому гл. 24 КУпАП. Однак за результатами моніторингу була виявлена лише одна (!) постанова апеляційного суду за результатами розгляду апеляційної скарги на постанову суду про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП. Цілком очевидно, що особа, яка звернулася до апеляційної інстанції, переслідувала мету встановлення істини по справі, а не звільнення від накладеного стягнення у вигляді штрафу в розмірі 34 грн. Ця постанова містить низку важливих правових позицій суду щодо справ цієї категорії, тому вважаємо за потрібне викласти її нижче без скорочення мовою оригіналу.

Дело №33–224/2009

Председательствующий в первой инстанции

Категория: ст. 184 ч. 1 КУоАП

Докладчик Косенко А. Н.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

2 октября 2009 года

Апелляционный суд города

Севастополя в составе:

председательствующего – судьи Косенко А. Н.

с участием адвоката – ОСОБА_2

лица, привлеченного к админответственности, – ОСОБА_1,

рассмотрев апелляционную жалобу ОСОБА_1 на постановление судьи Ленинского районного суда города Севастополя от 21 августа 2009 года, которым ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, уроженка, гражданка Украины, работающая техником в КП БТИ и ГРОНИ СГС, зарегистрированная и проживающая в АДРЕСА_1, ранее не привлекавшаяся к административной ответственности, подвергнута административному взысканию по ст. 184 ч. 1 КУоАП в виде штрафа в сумме 34 грн.,

УСТАНОВИЛ:

Согласно указанному постановлению судьи, 8 июля 2009 года в 18–30 час., во дворе дома №8 по ул. Мечникова в городе Севастополе несовершеннолетний ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_2, ударил качелями несовершеннолетнюю ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_3.

В апелляционной жалобе ОСОБА_1 просит отменить постановление районного суда и прекратить производство по делу об административном правонарушении за отсутствием в ее действиях состава правонарушения, предусмотренного ст. 184 ч. 1 КУоАП.

Апелляционная жалоба ОСОБА_1 мотивирована тем, что изложенные в постановлении судьи обстоятельства, не соответствуют действительности и основаны на неполном выяснении всех обстоятельств по делу. В частности, указывает на то, что суд не дал надлежащей оценки тому обстоятельству, что ее несовершеннолетний сын – ОСОБА_3 является инвалидом детства, что в значительной степени ограничивает его физические возможности, а также не выяснил, каким образом она (ОСОБА_1) не исполняла свои родительские обязанности, и в чем это выразилось.

ОСОБА_1 в апелляционной жалобе также указывает на то, что в ходе рассмотрения административного материала, судья не дал надлежащей оценки имеющимся в материалах дела объяснениям, в том числе и объяснениям ОСОБА_4, считает, что основанием для составления протокола о правонарушении послужила личная неприязнь к ней (ОСОБА_1) со стороны ОСОБА_5, с которой у нее сложились конфликтные отношения.

Кроме того, ОСОБА_1 ссылается на то, что суд вынес обжалуемое постановление в ее отсутствие, поскольку она была своевременно уведомлена о месте и времени рассмотрения дела, и в день рассмотрения дела находилась с сыном на реабилитации в клиническом санатории, что подтверждается соответствующими документами; а также не принял во внимание то обстоятельство, что ранее она не привлекалась ни к административной, ни к уголовной ответственностям.

Заслушав ОСОБА_1 и ее адвоката ОСОБА_2, поддержавших апелляционную жалобу, изучив материалы дела и доводы апелляционной жалобы, суд считает, что она подлежит удовлетворению, а постановление судьи районного суда – отмене, поскольку при рассмотрении указанного дела судьей не соблюдены требования ст. ст. 245, 280 КУоАП.

Так, административная ответственность по ч. 1 ст. 184 КУоАП наступает в случае уклонения родителей от исполнения обязанностей по обеспечению необходимых условий жизни, обучения и воспитания несовершеннолетних детей. Такое уклонение может заключаться в различных формах бездеятельности, связанной с необеспечением их надлежащего воспитания и обучения.

Как усматривается из материалов дела, единственным доказательством, на основании которого орган внутренних дел возбудил в отношении ОСОБА_1 административное производство по ст. 184 ч. 1 КУоАП и которым суд обосновал свой вывод о ее виновности в ненадлежащем исполнении предусмотренных законодательством обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего сына – ОСОБА_3, является факт конфликта между ним и несовершеннолетней ОСОБА_4, имевший место 8 июля 2009 года. В то же время, каких-либо иных данных, которые бы свидетельствовали о плохом поведении ОСОБА_3 и об уклонении его матери от обязанностей по обеспечению необходимых условий жизни, обучения или воспитания несовершеннолетнего сына, в материалах дела не имеется, и суд первой инстанции такие данные в обжалуемом постановлении не привел.

Судом в полной мере не исследованы обстоятельства причинения телесных повреждений несовершеннолетней ОСОБА_4. И, кроме того, сам факт неосторожного причинения несовершеннолетним ОСОБА_3 телесных повреждений иному лицу, сам по себе не может быть достаточным основанием для вывода о виновности ОСОБА_1 в ненадлежащем воспитании своего сына и наличии в ее действиях состава правонарушения, предусмотренного ч. 1 ст. 184 КУоАП.

При таких обстоятельства постановление судьи о привлечении ОСОБА_1 к административной ответственности по ст. 184 ч. 1 КУоАП подлежит отмене, а производство по делу об административном правонарушении – прекращению за отсутствием в действиях ОСОБА_1 состава указанного административного правонарушения.

Руководствуясь ст. ст. 293, 247 КУоАП, суд –

ПОСТАНОВИЛ:

Апелляционную жалобу ОСОБА_1 удовлетворить.

Постановление судьи Ленинского районного суда города Севастополя от 21 августа 2009 г., которым ОСОБА_1 привлечена к административной ответственности по ст. 184 ч. 1 КУоАП, отменить, производство по административному делу прекратить за отсутствием состава правонарушения.

Таким чином, здійснений моніторинг справ про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 184 КУпАП, дає підстави дійти наступних висновків та рекомендацій:

1. В жодній постанові по справах про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП не міститься посилання на положення міжнародно-правових договорів щодо попередження насильства над дитиною та належного виконання батьківських обов'язків.
2. В жодній постанові по справах про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП суд не використовує поняття «жорстоке поводження з дитиною», навіть в тих справах, з яких вбачається, що неналежне виконання батьками своїх обов'язків *щодо виховання дітей містить ознаки такого поводження.*
3. В жодній постанові по справах про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП суддею не була опитана дитина, яка

є потерпілим від цього правопорушення, або стала свідком його вчинення по відношенню до інших дітей в родині.

4. Особливістю справ про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП також стало те, що в переважній більшості таких справ (більше 90 %) порушником виступала жінка – мати дитини, що, на нашу думку, є очевидним свідченням поширеного в суспільстві стереотипу щодо більшої порівняно з чоловіком соціальної відповідальності жінки за виховання дитини.
5. При розгляді справ про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП суд переважно порушує вимоги ст. 280 та ст. 245 та КУпАП, згідно з якими «завданням провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян в дусі додержання законів, зміцнення законності».

Невиконання вимог щодо всебічного, повного та об'єктивного з'ясування судом всіх обставин справи, другорядне ставлення до таких справ з боку суду призводить до формального, поверхового характеру постанов у справах про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 184 КУпАП, що нівелює ефективність інституту адміністративної відповідальності як засобу протидії жорсткому поведженню з дитиною.

6. Адміністративна відповідальність за ст. 184 КУпАП наступає як за факти жорсткого поведження з дитиною, що виражаються у нехтуванні дитиною, неналежному догляді за дитиною та контролі за її поведінкою, ігноруванні дитини, незабезпеченні належних умов існування дитини тощо, так і за неналежну поведінку самої дитини, або вчинення нею адміністративних проступків чи діянь, які містять ознаки злочинів, що нерідко є наслідком жорсткого поведження з дитиною та неналежного ставлення до неї. Очевидно такий підхід законодавця не сприяє розмежуванню жорсткого поведження з дитиною від інших складів адміністративних правопорушень та має бути переглянутий.
7. Адміністративна відповідальність за ч. 1 ст. 184 КУпАП наступає за невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей, яке може полягати у різних формах **бездіяльності**, пов'язаних з незабезпеченням необхідних умов їх життя, навчання та виховання, та містити ознаки жорсткого поведження з малолітніми чи неповнолітніми особами. Якщо жорстоке поведження з дітьми вчинюється їх батьками або іншими членами сім'ї у формі **протиправних дій фізичного, психологічного чи економічного характеру**, які не містять складу злочину, відповідальність наступає за ст. 173–2 КУпАП.

Особливості притягнення осіб до адміністративної відповідальності за статтею 173–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Стаття 173–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 07.12.84 № 8073-Х, що була внесена до Глави 14 «Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок та громадську безпеку» КУпАП Законом від 15 травня 2003 р. та діє в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.08 р., передбачає відповідальність за «вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми» (див. підрозділ 1.2 посібника).

Одразу зазначимо, що всебічний аналіз судової практики у справі про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173–2 КУпАП, становить предмет самостійного дослідження та виходить за межі цього моніторингу. Предметом моніторингу виступають справи цієї категорії, де потерпілим чи свідком подій виступає малолітня чи неповнолітня особа. Слід зазначити, що в переважній більшості справ, що було вивчено, суд, визначаючи характер родинних стосунків, вказував, що насильство в сім'ї вчинюється по відношенню до доньки чи сина, однак при цьому в більшості справ суд не визначав вік потерпілого (потерпілих), отже, висновок щодо віку дитини- порушника можна було зробити лише з контексту і далеко не в усіх справах. Отже, відомості щодо кількості справ про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 173–2 КУпАП, що вчинені по відношенню до дитини, наведені в таблиці 1 цього підрозділу, мають імовірний характер, хоча й характеризуються великим ступенем вірогідності.

Системний аналіз справ цієї категорії дозволив дійти висновків щодо доцільності виокремлення в межах досліджуваної категорії трьох груп справ, які відрізняються за роллю у них дитини (дітей).

- 1) Як зазначалося, **до першої**, найчисельнішої, **групи** справ цієї категорії можна віднести справи, в яких *насильство в сім'ї вчинюється по відношенню до доньки чи сина, однак вік потерпілого, що є дитиною особи, яка вчинила насильство в сім'ї, в постанові про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 КУпАП не вказується, отже, про нього можна судити лише з контексту.*

Прикладом постанов по справах цієї групи є постанова Рокитнянського районного суду Київської області про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173–2 КУпАП від 03 лютого 2009 р. (Справа № 3–80/09), яка цікава тим, що в ній конкретизовано вид насильства в сім'ї, що було вчинено правопорушником по відношенню до доньки. Суд встановив, що «17 січня 2009 р. о 10 год. порушник вчинив насильство в сім'ї, яке виразилося в тому, що в цей день він прийшов додому в нетверезому стані, затіяв сварку з дружиною, а коли дочка втрутилася у сварку з метою її припинення, вдарив дочку кулаком в обличчя та в живіт, спричинивши їй фізичне насильство». Приймаючи до уваги, що порушник «вчинив насильство в сім'ї, яке виразилося у фізичному насильстві відносно доньки» суд визнав необхідним застосувати до нього адміністративне стягнення у виді арешту.

Серед справ цієї групи слід звернути увагу на дві аналогічні справи, за результатами розгляду яких суддею Гагарінського районного суду м. Севастополя було ухвалено дві тотожні постанови, що містили однакові помилки. Так, в постанові про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173–2 КУпАП від 06 квітня 2009 р. (Справа № 3–1125/2009) вказується, що «згідно з протоколом порушник вчинив насильство в сім'ї по відношенню до свого сина. В суд для розгляду адміністративного матеріалу порушник не з'явився. Відповідно до ч. 2 ст. 268 КУпАП явка правопорушника по даній статті є обов'язковою. Постанова Гагарінського районного суду м. Севастополя про примусовий привід співробітниками Гагарінського РВ УМВС м. Севастополя не виконано. Згідно з ст. 38 КУпАП адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через 2 місяця з дня вчинення правопорушення. Вважаю необхідним адміністративний матеріал стосовно правопорушника припинити у зв'язку зі сплином терміну притягнення до адміністративної відповідальності». Аналогічна підстава для припинення провадження по справі вказана в постанові того ж судді у справі № 3–1282/2009.

Такий підхід є прямим порушенням законодавства України. В ч. 2 ст. 268 КУпАП дійсно вказується перелік справ про адміністративні правопорушення, при розгляді яких присутність особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, є обов'язковою, і зазначається, що у разі ухилення її від явки на виклик органу внутрішніх справ або судді районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду цю особу може бути органом внутрішніх справ (міліцією) піддано приводу. Однак серед переліку вказаних в ній статей не має ст. 173–2 КУпАП (!). Це означає, що такі справи можуть розглядатися за відсутності правопорушника у випадках, коли є дані про своєчасне його сповіщення про місце і час розгляду справи і якщо від нього не надійшло клопотання про відкладення розгляду справи (ч. 1 ст. 268 КУпАП).

Так, у відповідності з законодавством України інший суддя того ж Гагарінського районного суду м. Севастополя 25 травня 2009 р. розглянув справу про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173–2 КУпАП за відсутності правопорушника та наклав на нього адміністративне стягнення у вигляді штрафу (Справа № 3–2470/2009). Правда, в цій постанові суддя невірно процитував назву ст. 173–2 КУпАП, яку з 1 січня 2009 р. змінено на «Вчинення насильства в сім'ї, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, або непроходження корекційної програми» (Див. підрозділ 2.1, 2.2 посібника). Так само за відсутності правопорушника розглянув справу про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173–2 КУпАП й Первомайський міськрайонний суд Харківської області (Справа № 3 – 6/2009).

Слід підкреслити, що наша позиція полягає в тому, що суддя не має розглядати такі справи за відсутності особи, яка вчинила насильства в сім'ї, та має забезпечити його примусовий привід (див.: *висновки та рекомендації до підрозділу*). Однак відсутність правопорушника під час розгляду адміністративних матеріалів за жодних обставин не може виступати як засіб уникнення адміністративної відповідальності особи, що вчинила насильство в сім'ї.

2) Другу групу справ про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 КУпАП становлять справи, в яких діти виступають

свідками вчинення насильства в сім'ї між їх батьками або іншими членами сім'ї.

Так, в постанові Борщівського районного суду Тернопільської області у справі про адміністративне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 173–2 КУпАП, від 14 травня 2009 р. вказується, що «23 квітня 2009 р. біля 18 год. порушник, перебуваючи в своєму господарстві в с. Лосяч Борщівського р-ну, в якому проживає, будучи в стані алкогольного сп'яніння, вчинив сварку з дружиною, під час якої обзивав її нецензурними словами в присутності малолітніх дітей, та виганяв з будинку, чим могла бути завдана шкода їх фізичному та психічному здоров'ю» (Справа № 3–245/09). При визначенні виду стягнення суд врахував, що порушник «пиячить», характеризується негативно, а тому як виключення постановив до нього застосувати стягнення у виді арешту на п'ять діб. Як бачимо, в цій справі суд цілком справедливо відзначив, що вчинення насильства в сім'ї по відношенню до одного з батьків в присутності дітей може завдати шкоду їх фізичному чи психічному здоров'ю.

Як приклад слід також звернути увагу на єдине рішення в цій групі справ, що було виявлено в ході моніторингу, в якому особою, що вчинила насильство в сім'ї, було визнано жінку. 26 січня 2009 р. суддя Рокитнянського районного суду Київської області розглянув матеріали, які надійшли від Рокитнянського РВ ГУ МВС України в Київській області про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 ч.1 КУпАП жінки, яка «вчинила насильство в сім'ї, а саме: вчинила сварку зі своїм співжителем, ображала його брутальними словами в присутності малолітньої дитини» (Справа № 3–60/09). Керуючись ст. ст. 33, 173–2 ч. 1 КУпАП суд постановив визнати її винною у вчиненні правопорушення, передбаченого ст. 173–1 ч. 1 КУпАП та застосувати до неї адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 51–00 гривень. Як бачимо, крім іншого, це рішення підтверджує факт поширення поняття «насильство в сім'ї» на осіб, які спільно проживають але не перебувають у зареєстровану шлюб, що відповідає поняттю «члена сім'ї», викладеному в ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

Рокитнянський районний суд Київської області ухвалив ще низку постанов по аналогічних справах про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173–2 КУпАП, де діти стали свідками сімейного насильства (Справа № 3–145/2009, Справа № 3–299/09). Такі справи були розглянуті судами всіх регіонів, в яких здійснювався моніторинг, і складають близько 20 % всіх справ про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173–2 КУпАП.

Серед них слід звернути увагу на постанову про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 КУпАП, ухвалену Підволочиським районним судом Тернопільської області (СПРАВА № 3 – 512 /09). В постанові вказується, що порушник «28 травня 2009 року біля 15 години 00 хвилин в приміщенні житлового будинку, в якому проживає разом з дружиною, неповнолітніми дітьми та тещею, вчинив сімейну сварку під час якої в присутності неповнолітніх дітей виражався на адресу своєї дружини та тещі нецензурними словами, штовхав дружину, чим завдав шкоди фізичному та психічному здоров'ю потерпілих». Ця постанова відрізняється повнотою та всебічністю дослідження обставин справи, в ході судового розгляду було допитано порушника, потерпілих, а також свідків. Було з'ясовано обставини скоєного

правопорушення, а також його причини та умови. Такий підхід суду має виступати взірцем для інших судів при розгляді справ цієї категорії.

Необхідно підкреслити, що при розгляді цієї групи справ суд надзвичайно рідко звертається до *опитування дитини щодо обставин справи або бере до уваги її пояснення*. Так, суддя Борщівського районного суду Тернопільської області розглянувши справу про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173–2 КУпАП чоловіка, який «9 березня 2009 р. біля 16.00 години, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння та знаходячись в квартирі, в якій проживає ... вчинив суперечку із дружиною, в присутності неповнолітніх дітей ображав її нецензурними словами, на зауваження припинити неправомірні дії не реагував. Своїми умисними діями психологічного характеру вчинив насильство в сім'ї, внаслідок чого могла бути завдана шкода психічному здоров'ю потерпілої – його дружини» (Справа № 3–183/09). В постанові вказується, що доказами по справі, поруч з визнанням правопорушником своєї вини, протоколом про адміністративне правопорушення, його власним письмовим поясненнями, є пояснення потерпілої, «які підтверджуються письмовими поясненнями їх сина». Отже, ця справа є однією з одиночних справ цієї категорії, в яких було відібрано пояснення у дитини, яка стала свідком вчиненого насильства, і, безперечно, сама зазнала психічної травми, через що мала бути визнана потерпілим по справі.

Таким чином, вважаємо, що по справах цієї групи діти, які стали свідками сімейного насильства, мають визнаватися потерпілими, оскільки такими діями завдається чи може бути завдана шкода їх психічному здоров'ю, що підтверджує наступна група справ цієї категорії.

- 3) **Третю групу справ** складають справи про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 КУпАП, в яких дитину (дітей) визнано потерпілими від насильства в сім'ї. Результати моніторингу засвідчили, що такі справи розглядаються судом дуже рідко, що означає що ст. 173–2 КУпАП лише в поодиноких випадках виступає підставою для притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності за жорстоке поведіння з дитиною.

Таким прикладом виступає постанова Рокитнянського районного суду Київської області про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 ч. 2 КУпАП матері дитини, яка «12 травня 2009 р. за місцем свого проживання близько 20 години вчинила насильство в сім'ї, а саме: перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, нанесла тілесні ушкодження своєму малолітньому сину 28.02.2007 року народження» (Справа № 3–396/09). Суд постановив визнати її винною у вчиненні правопорушення, передбаченого ст. 173–2 ч. 2 КУпАП та застосувати до неї адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 85–00 гривень.

Досить показовою з точки зору «циклічності сімейного насильства» виступає постанова Рокитнянського районного суду Київської області у справі про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 КУпАП особи – батька дитини, який за останній рік тричі (!) притягнувся до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 КУпАП. Суд встановив, що «25.02.2009 року близько 19–00 год. за місцем свого проживання порушник вчинив насильство в сім'ї: а саме, перебуваючи в нетверезому стані, вчинив

сварку зі своєю неповнолітньою дочкою, 1993 року народження, під час якої ображав її нецензурними словами та наніс їй тілесні ушкодження». Суд постановив визнати порушника винним у вчиненні правопорушення, передбаченого ст. 173–2 ч.2 КУпАП, та застосувати до нього адміністративне стягнення у вигляді адміністративного арешту строком на 2 доби.

Слід також звернути увагу на справу, розглянуту суддею Борщівського районного суду Тернопільської області, про притягнення до адміністративної відповідальності батька повнолітньої доньки за ст. 173–2 КУпАП, на підставі того, що «протягом тривалого часу в с. Турильче у будинку порушник вчиняв психологічне насильство над своєю дочкою та внуками, виганяв їх з дому, словесно обзивав їх нецензурними словами, закривав на замок продукти харчування, від чого дочка разом із внуком ночували по сусідах. Так, 8 квітня 2009 року в с. Турильче він вигнав з городу, а потім і з дому дочку та одного з онуків, голосно кричав та виражався нецензурними словами до них, внаслідок чого могло бути завдано шкоди фізичному або психологічному здоров'ю потерпілих – дочки та онука, тим самим скоїв правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 173–2 КУпАП» (Справа № 3–198/09).

В постанові суд зазначив, що «в судовому засіданні порушник вини не визнав і пояснив, що його повнолітня дочка проживає із своїми дітьми, а його внуками, у його господарстві. Однак спільного господарства з сім'єю дочки не веде. Остання мешкає у літній кухні господарства, де мають облаштовану жилу кімнату, кухню...». Далі суд, посилаючись на ст. 3 Сімейного кодексу України, вказав, що «доказів того, що порушник проживає із своєю повнолітньою дочкою та її дітьми однією сім'єю, суд з пояснень та матеріалів справи не знаходить». На цій підставі суд постановив відмовити в притягненні батька до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173–2 КУпАП за відсутністю в його діях складу цього правопорушення та закрити адміністративну справу.

Така постанова свідчить про те, що невизначеність в законодавстві України щодо попередження насильства в сім'ї стосовно вимоги спільного проживання членів сім'ї призвела до уникнення особою відповідальності за вчинене правопорушення. Така ситуація потребує внесення відповідних змін у законодавство або запобігання застосуванню суддями буквального тлумачення «члени сім'ї», викладеного у ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (див. *Висновки та рекомендації до цього підрозділу*).

Нарешті, найбільш ґрунтовним рішенням у справі про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 КУпАП, в якому діти визнані потерпілими від сімейного насильства та опитані в ході судового розгляду справи є постанова Борщівського районного суду Тернопільської області, яка без скорочень наведена нижче:

ПОСТАНОВА
ІМЕНЕМ УКРАЇНИ

22 квітня 2009 року

Суддя Борщівського районного суду Тернопільської області Денисова Т. С., розглянувши матеріали, які надійшли від Борщівського РВ УМВС України про притягнення до адміністративної відповідальності ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1 року народження, жителя АДРЕСА_1, непрацюючого, за ст. 173–2 ч. 1 Кодексу України про адміністративні правопорушення,

ВСТАНОВИВ:

04 квітня 2009 року біля 19.00 години ОСОБА_1, знаходячись у власному житловому будинку, який знаходиться у с. Кривче Борщівського району, вчинив суперечку із колишньою дружиною ОСОБА_2, в присутності неповнолітніх дітей ОСОБА_3 та ОСОБА_4 кричав ображав ОСОБА_2 нецензурними словами, виганяв останню та неповнолітніх дітей з будинку на вулицю.

Своїми умисними діями фізичного та психологічного характеру ОСОБА_1 вчинив насильство в сім'ї, внаслідок чого могла бути завдана шкода психічному та фізичному здоров'ю неповнолітніх дітей.

ОСОБА_1 вину у вчиненому правопорушенні не визнає і пояснив, що суперечка із колишньою дружиною дійсно мала місце. Все сталося через те, що в будинку його матері впала стіна і остання змушена була прийти ночувати до його житлового будинку. Так як із колишньою дружиною він вже значний час перебуває в неприязних стосунках, суперечки виникають з будь-яких побутових причин. Так було і в той вечір. Колишня дружина із дітьми не хотіли вступити місце на дивані бабці. В суперечці він дійсно вказував на двері колишній дружині, однак дітей з будинку не виганяв.

Вина ОСОБА_1 підтверджується протоколом про адміністративне правопорушення ТЕ № 008207 від 6 квітня 2009 року, його власним письмовим поясненням, з якого вбачається, що суперечка була в присутності дітей.

Потерпіла ОСОБА_3 в судовому засіданні пояснила, що внаслідок суперечки, яку 4 квітня вчинив в хаті батько із матір'ю, вона сильно перенервувалася, переживала за матір. Батько дійсно в сварці кричав і виганяв її матір, а також її з братом з будинку, оскільки був не задоволений тим, що бабці не знайшлося місця на дивані. В неї хворе серце, а тому після криків батька, його звинувачень, вона змушена була вживати ліки.

Потерпілий ОСОБА_4 в судовому засіданні пояснив, що налякався криків батька, які почалися з вечора і продовжувалися до ночі. Він довго не міг заснути, боявся, що батько знову почне кричати і виганяти з будинку.

ОСОБА_2 суду пояснила, що суперечку 4 квітня 2009 року ОСОБА_1 влаштовував дійсно через те, що його мати не мала, де лягти спати, а в літню кухню йти не хотіла. Ображаючи її, він серед ночі став виганяти її з будинку. А коли діти стали її захищати, став кричати і на них, також виганяв дітей з будинку.

Свідок ОСОБА_5 суду пояснила, що в її будинку дійсно впала стіна, і 4 квітня 2009 року вона змушена була прийти ночувати до будинку свого сина, де між сином та його колишньою дружиною виникла суперечка.

За таких обставин вважаю, що в діях ОСОБА_1 наявні ознаки адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 173–2 КУпАП, і тому його слід притягнути до адміністративної відповідальності за цією статтею КУпАП та, враховуючи обставини справи, характер вчиненого правопорушення, особу правопорушника, який по місцю проживання характеризується позитивно, ступінь вини, накласти на нього адміністративне стягнення у вигляді штрафу.

На підставі ст. 173–2 ч. 1 КУпАП, керуючись ст. ст. 9, 33, 252, 280, 284 КУпАП,

ПОСТАНОВИ В:

Визнати винним ОСОБА_1 у вчиненні правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 173–2 КУпАП, та накласти штраф у розмірі трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

У відповідності до ст. 308 КУпАП, при несплаті штрафу добровільно у встановлений строк (15 днів), стягнути його в подвійному розмірі в сумі 102 грн.

Постанова набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги чи протесту прокурора.

Постанова може бути оскаржена до Апеляційного суду Тернопільської області або на неї може бути внесено протест прокурора через Борщівський районний суд протягом десяти днів з дня винесення постанови.

В цілому слід відзначити ґрунтовний характер рішень судів Тернопільської області при розгляді справ про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173–2 КУпАП, заслуховування показань порушника, потерпілих, свідків, вивчення інших матеріалів справи і застосування переважно арешту, а не штрафу як стягнення за скоєне правопорушення.

Проте наведене рішення виступає наочним свідченням неефективності адміністративних санкцій, що передбачені ст. 173–2 КУпАП, які за своїм характером не здатні виконувати превентивну та виховну функцію адміністративної відповідальності.

Всі органи та установи, що вживають заходів з попередження насильства в сім'ї, жертви насильства в сім'ї та інші зацікавлені особи дійшли однотайного висновку про категоричну неприпустимість встановлення штрафу як виду адміністративного стягнення за вчинення насильства в сім'ї та необхідність застосування судом інших видів адміністративних стягнень, передбачених альтернативною санкцією ст. 173–2 КУпАП. Незважаючи на цей очевидний висновок, суди Харківської, а також Київської області та м. Києва досить часто застосовують штраф як стягнення за вчинене насильство в сім'ї.

Крім *штрафу*, ст. 173–2 КУпАП передбачає можливість *застосування виправних робіт з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку та адміністративного арешту*. Виправні роботи з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку так само, як і штраф, призводять до зменшення спільного сімейного бюджету, негативно позначаються на самій жертві насильства в сім'ї.

Щодо арешту, то в 1984 р. Л. Шерманом і Р. Берком в Міннеаполісі (США) проводився експеримент, який показав, що у випадках насильства в

сім'ї найбільш ефективним засобом, у порівнянні з переговорами і сепарацією (роздільним проживанням подружжя), є *примусовий короткочасний арешт*. Проте в 90-і роки ХХ століття було виявлено погіршеності в ході конструювання і проведення експерименту, що могло послужити причиною невірності даних. Подібні експерименти було проведено в п'яти інших містах США. Жодний з них не показав, що арешт сам по собі здатний привести до зниження рівня подальшого насильства, хоча результати експериментів прямо не свідчать про те, що арешт не є ефективним засобом припинення сімейного насильства та запобігання вчиненню насильником сімейного насильства в найбільш небезпечних формах. В результаті, більшість вчених висловили великі сумніви з приводу ефективності універсального використання арешту при родинних конфліктах²⁴.

Таким чином, як ст. 173–2 КУпАП, так і адміністративним законодавством в цілому (ст. 24 «Види адміністративних стягнень» КУпАП) *не передбачено санкції, які б сприяли попередженню насильства в сім'ї на майбутнє та виступали би адекватною мірою юридичної відповідальності для правопорушника*. Передбачені стягнення мають обмежений профілактичний вплив та можуть призвести до ревіктимізації жертви насильства в сім'ї.

Низька ефективність інституту адміністративної відповідальності за ст. 173–2 КУпАП обумовлюється також недостатньо високим рівнем обізнаності суддів з питань протидії насильству в сім'ї, у тому числі над дітьми. Такий висновок підтверджується наявністю помилок при посиланні на законодавство, в окремих постановках суду по справах досліджуваної категорії (наприклад, вказівка на застарілу назву ст. 173–2 КУпАП, на обов'язку участь правопорушника при розгляді адміністративних справ за ст. 173–2 КУпАП тощо). Так, Чугуївський міський суд Харківської області в постанові про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173–2 КУпАП від 10 березня 2009 р., цитуючи ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року № 2789-III, навів визначення, що міститься в Законі (Справа № 3–731/09 р.).

Наявність такого роду помилок в рішеннях суду може бути пов'язане з відносно недавнім терміном запровадження ст. 173–2 КУпАП до законодавства України, а також внесенням до неї змін в доволі короткий проміжок часу. Судді мають уникати такого роду очевидних помилок при посиланні на законодавство України про попередження насильства в сім'ї при розгляді справ цієї категорії.

Загальні висновки щодо особливостей притягнення осіб до адміністративної відповідальності за жорстоке поведіння з дітьми судами України викладені в підрозділі 2.3 посібника.

24 Pate A.M., Hamilton E.E. Formal and informal deterrence to domestic violence: The Dade county spouse assault experiment // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57. – № 5. – P. 695; McCord J. Deference of domestic violence: a critical view of research // Journal of research in crime and delinquency. – 1992. – Vol. 29. – №2. – P. 229–239.

2.2.3. Практика розгляду кримінальних справ стосовно жорстокого поводження з дітьми

В кримінальному законодавстві України, на відміну від кримінального законодавства деяких сусідніх країн (зокрема, Російської Федерації) відсутня окрема стаття, яка б передбачала кримінальну відповідальність за «жорстоке поводження з дитиною». Однак, як зазначалося в підрозділі 1.2 посібника, чимало статей Кримінального кодексу України містять склади злочинів, які можуть бути вчинені по відношенню дитини внаслідок жорстокого поводження з нею.

Предметом моніторингу стали наявні в Єдиному державному реєстрі судових рішень кримінальні справи, в яких діти виступали потерпілими від навмисних протиправних діянь, що складають різні форми насильства над дітьми (фізичного, сексуального, економічного тощо). Як і по інших категоріях справ, моніторингу підлягали кримінальні справи, ухвалені за період з 01.01.2009 по 01.07.2009 у вказаних регіонах України. В результаті аналізу даних Єдиного державного реєстру судових рішень предметом моніторингу стали **55 кримінальних справ** стосовно різних форм жорстокого поводження з дітьми як з боку батьків, так і з боку сторонніх осіб.

Назва регіону	Кількість вироків суду по кримінальних справах стосовно жорстокого поводження з дітьми за статтями ККУ						
	Ст. 115	Ст. 125	Ст. 153	Ст. 164	Ст. 166	Ст. 296	Ст. 304
Київська область, м. Київ				6			1
Тернопільська область		1		4	1	1	
Харківська область	1		1	31	3		
м. Севастополь	1			1	2		1
Всього	2	1	1	42	6	1	2

Окрім рішень у кримінальних справах, які перебувають у відкритому доступі в Єдиному державному реєстрі судових рішень, предметом моніторингу стали також низка судових рішень, доступ до яких у вказаному реєстрі обмежено з метою захисту прав та інтересів дітей, які є потерпілими у справі (йдеться передусім про справи щодо сексуального насильства над дітьми, експлуатації дітей, торгівлі дітьми, вчинених як сторонніми особами, так і їх батьками). Ці рішення становлять неабиякий інтерес в світлі цілей та завдань моніторингу, оскільки дозволяють з'ясувати позицію суду при розгляді найбільш кричущих випадків жорстокого поводження з дітьми. Відомості про ці рішення ґрунтуються на даних узагальнення судової практики у справах щодо злочинів проти дітей, яке здійснюється судами вищих інстанцій та переслідує мету вдосконалення судової практики України. *В цілях збереження конфіденційності ці справи наводяться без вказівки на номер справи.*

Серед загальної кількості кримінальних справ, що стали предметом моніторингу, найчисельнішу групу становлять **справи щодо ухилення від сплати аліментів на утримання дітей** (ст. 164 Кримінального кодексу України). Ця стаття передбачає кримінальну відповідальність за злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів),

а також злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацевдатних дітей, що перебувають на їх утриманні, отже, містить склад умисного злочину, що є проявом економічного насилля над дітьми з боку батьків як однієї з форм жорстокого поводження з ними.

Аналіз вироків у кримінальних справах щодо ухилення від сплати аліментів на утримання дітей дозволив визначити низку їх особливостей, серед яких заслуговують на увагу наступні:

- 1) Серед 42 справ цієї категорії у 41 справі підсудними виступали чоловіки – батьки дитини (дітей) і лише в одній справі підсудною виступила жінка. Підсудною виступала мати трьох дітей, стосовно яких її було позбавлено батьківських прав, однак згідно з рішенням суду її було зобов'язано сплачувати аліменти на користь цих дітей в розмірі 300 грн. щомісячно з 16 січня 2008 року і до досягнення повноліття дітьми. У вирокі по вказаній справі вказується, що «допитана в судовому засіданні підсудна свою вину визнала повністю та надала покази про те, що вона знала про рішення Зборівського районного суду про позбавлення її батьківських прав та про стягнення аліментів і до неї надходили повідомлення з виконавчої служби Зборівського районного управління юстиції, де повідомлялося про її заборгованість по аліментах та повідомлялося про кримінальну відповідальність за ухилення від їх сплати, однак вона не працює, тому не має коштів на сплату боргу. Діти перебувають у інтернаті. Підсудна розкаялася у вчиненому, вказала, що бажає відновити свої батьківські права, а борг по аліментах погасить по мірі можливості» (Зборівський районний суд Тернопільської області, Справа № 1–6/09). Суд визнав жінку винною у скоєні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК України і призначив їй покарання у вигляді обмеження волі строком на один рік і шість місяців, однак знайшов підстави для її звільнення від відбування призначеного покарання з випробуванням згідно з ст. 75 КК України, встановивши іспитовий строк один рік.
- 2) В усіх справах цієї категорії підсудні повністю визнавали свою вину. Враховуючи цю обставину, в переважній більшості справ учасники процесу просили суд при дослідженні доказів обмежитися свідченнями підсудного, при повному визнанні ним своєї провини, і дослідженням матеріалів справи в частині даних, що характеризують його особу. В таких випадках суд, керуючись ст. 299 УПК України визнавав недоцільним дослідження доказів щодо тих фактичних обставин справи, які ніким не оспорювались. (Справа № 1- 152/09; Справа № 1–58/09, Справа №1–212/2009 та чимало інших). Такий підхід суду сприяв більш оперативному розгляду справ цієї категорії. Однак при розгляді окремих справ цієї групи судом було досліджено всі докази по справі в повному обсязі (Справа № 1–221/09 тощо).
- 3) Визнаючи свою провину у вчиненні інкримінованого їм злочину, переважна більшість підсудних пояснювали факт ухилення ними від сплати аліментів на утримання дітей посиланням на «безробіття в країні, необхідністю утримання себе і своєї співмешканки», тим, що підсудний «ніде не працює і у нього важке матеріальне становище,

а тому коштів на утримання сина у нього немає», необхідністю «виплачувати кредит в банку, а також утримувати іншу сім'ю»; неможливістю «знайти роботу за станом свого здоров'я, а саме наявністю пахової грижі», навіть тією обставиною, що підсудний «був визнаний інвалідом 3-ї групи і в даний час проходить огляд». (Зокрема, Справа № 1- 57/2009 р., Справа №1-363/2009, Справа № 1-61\2009, Справа № 1-35/09, Справа № 1-206/09 тощо).

Однак суд не враховував ані відсутність роботи та постійного заробітку у підсудних, ані стан їх здоров'я як підстави, які виключають наявність в їх діях складу злочину, передбаченого ст. 164 КК України, оскільки такі обставини не позбавляють батьків обов'язку щодо утримання дитини (дітей).

В одній із справ цієї категорії суд прямо вказав, що «відкидає аргументи підсудного, що він не міг знайти роботу, тому не платив аліменти оскільки підсудний не надав суду документів, що він ставав на облік в центрі зайнятості, що він хворів на хворобу, яка не дозволяла йому працювати» (Справа № 1-221/09). Проте навіть наявність вказаних документів не виключала б вину особи у вчиненні злочину, який полягає в ухиленні від сплати аліментів на утримання дітей.

- 4) При розгляді окремих кримінальних справ щодо ухилення від сплати аліментів, які стали предметом моніторингу, було заявлено позов про стягнення з підсудного неустойки. Такі позови задовольнялись судом на підставі ст. 196 СК України, в якій вказано, що при виникненні заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення (Справа № 1-94/0).

Однак позови щодо стягнення заборгованості по аліментах не підлягають розгляду при вирішенні кримінальних справ цієї категорії. Так, в одному з вироків суду, що став предметом моніторингу, прямо вказано, що «позивальниця заявила позов про стягнення заборгованості по аліментах. Проте даний позов задоволенню не підлягає, оскільки заборгованість по стягненню аліментів підлягає стягненню в порядку виконавчого провадження у цивільній справі про стягнення аліментів (Справа № 1-221/09).

- 5) *Очевидною особливістю справ цієї категорії є «м'якість» покарання, що призначається судами особам, які визнані винними у вчиненні злочинів цієї категорії.* При призначенні покарання підсудному суд враховував, що злочин, передбачений ч. 1 ст. 164 КК України, є злочином невеликої тяжкості. Суд, враховуючи щире каяття підсудних у скоєному та запевнення, що вони будуть сплачувати аліменти, характеристику з місця проживання, стан здоров'я, відсутність постійного заробітку, за відсутності у справі обставин, що обтяжують покарання, в переважній більшості випадків призначав підсудним покарання, не пов'язане з обмеженням волі, а саме – *громадські роботи.*

У значній кількості справ, що стали предметом моніторингу, суд взагалі визнавав можливим на підставі ст. ст. 75, 76 КК України звільнити осіб, винних в ухиленні від сплати аліментів на утримання дитини, від відбуття покарання зі встановленням випробувального терміну та покладанням на

підсудного обов'язку не виїжджати за територію України без дозволу органів кримінально-виконавчої інспекції і періодично з'являтися в ці органи для реєстрації (Справа №1–212/2009, Справа №1–184/2009, Справа № 1–26/2009, Справа №1–41/09 тощо).

В цілому погоджуючись з позитивним профілактичним потенціалом гуманізації системи покарань в Україні, слід відзначити, що надто формальний підхід до розгляду справ щодо ухилення від сплати аліментів на утримання дитини *не має породжувати ставлення в суспільстві до злочинів цієї категорії як «другорядних», таких, що не складають особливої суспільної небезпеки.* Такий підхід є хибним та вкрай небезпечним, оскільки проблема утримання дитини (дітей) напряму стосується забезпечення належних умов для їх існування та розвитку, задоволення життєво важливих, базових потреб осіб, що не досягли повноліття²⁵. *Свідоме ставлення в суспільстві до належного виконання обов'язків батьків щодо утримання своїх дітей є важливою передумовою реалізації прав та найкращих інтересів дитини, а також запобігання жорсткому поведженню з дітьми.*

Наступну за чисельністю **категорію кримінальних справ стосовно жорсткого поведження з дітьми**, що стали предметом моніторингу, складають справи щодо вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за *«злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки».*

Ці справи виступають єдиною категорією кримінальних справ, в яких судами *вживається поняття «насильство по відношенню до дитини» і навіть визначаються форми його прояву.* Так, у вирокі Гагарінського районного суду м. Севастополя наведено найбільш ґрунтовне серед усіх справ, що стали предметом моніторингу, індивідуальне тлумачення вчиненого *насильства щодо дитини.* У вирокі вказується, що підсудна **«зловживала спиртними напоями, у зв'язку з чим її малолітній син піддавався систематичному насильству у вигляді відсутності належної уваги, залишення дитини без нагляду, контролю за його освітою і способом життя, невідвідуванням установ освіти, що спричинило настання тяжких наслідків, а саме: несоціалізований розлад поведінки, несформованість складних форм інтелектуально-мнестичної діяльності, зниження узагальнювальних функцій мови, недостатотній розвиток навичок інтелектуальної роботи, обмежений кругозір, активний словник, що не відповідає віку.**

Як наслідок, з 2007 р. по теперішній час малолітня особа перебуває на обліку в ВКМСД Гагарінського РВ УМВС України в м. Севастополі, а також на обліку в Севастопольській міській психіатричній лікарні з діагнозом: змішані розлади шкільних навичок, гіперкінетичний розлад з дефіцитом уваги і гіперактивністю, що є набутими в результаті соціально-педагогічної занедбаності» (Справа № 1–348\2009).

Слід особливо звернути увагу на той факт, що суд визнав насильством по відношенню до дитини діяння, які не містять ознак фізичного насильства,

25 Врахування судами думки та інтересів дитини при розгляді справ, що виникають з сімейних правовідносин. Результати громадського моніторингу судів // М. Ясеновська, Г. Христова, Ю. Сова. Харків, 2009. – 109 с.

а полягають у «неналежній увазі, залишені дитини без нагляду, контролю за його освіту і способом життя», *тобто йдеться по суті про визнання судовою практикою того факту, що психологічне насильство також може спричинити тяжкі наслідки та становити злочин проти дитини.*

Серед справ цієї категорії слід також виділити справу, в якій суд вказав на вчинення систематичного фізичного насильства щодо дитини з боку підсудного. У вирокі Зборівського районного суду Тернопільської області вказується на такі обставини справи: «7 лютого 2009 р. о 20 годині підсудний, знаходячись у квартирі своєї колишньої тещі в стані алкогольного сп'яніння, умисне завдавав своїй малолітній доньці ударів дерев'яною палкою в область стегон чим заподіяв їй тілесні ушкодження у вигляді синців на лівому стегні у верхній третині, що відносяться до легких тілесних ушкоджень.

11 лютого 2009 р. о 8 годині підсудний, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння на подвір'ї житлового будинку своєї колишньої дружини, умисно завдав удар дерев'яним поліном в область чола своєї малолітній доньці, чим заподіяв їй тілесні ушкодження у вигляді синців на правій половині чола, що відносяться до легких тілесних ушкоджень.

Підсудний свою вину визнав повністю та пояснив, що «*він застосовував фізичне насильство до своєї доньки через те, що вона заважала дивитись телевізор*» (Справа №1–36/09).

Суд кваліфікував дії підсудного за ст. 125 ч. 1 КК України, оскільки він спричинив своїй малолітній донці легкі тілесні ушкодження, а також за ст. 166 КК України, оскільки він злісно не виконував своїх батьківських обов'язків по догляду за дитиною, що спричинило тяжкі наслідки.

Як зазначалося, законодавством Україно передбачено адміністративну відповідальність за *невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП)*²⁶. Це адміністративне правопорушення відрізняється від злочину, передбаченого ст. 166 КК України, ступенем суспільної небезпечності вчиненого діяння, який визначається передусім тяжкістю наслідків злісного невиконання батьками або особами, що їх замінюють, встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною. Отже, при розгляді кримінальних справ за ст. 166 КК України суд обов'язково встановлює і відтворює у вирокі **тяжкі наслідки**, що настали внаслідок вчинення цього злочину. Такими наслідками, як правило, виступають розлади шкільних навичок, несформованість складних форм інтелектуальної діяльності, обмежений кругозір, недостатній активний словник дитини, недостатній розвиток основних пізнавальних процесів: пам'яті, уваги, мислення, що набуваються в результаті соціально-педагогічної занедбаності. Такі наслідки можуть бути підтверджені *протоколом діагностичного засідання обласної психолого-медико-педагогічної консультації або актом амбулаторної комплексної судової психолого-психіатричної експертизи*, що дає можливість отримати найбільш достовірні дані про психічний розвиток дитини, негативні наслідки належного догляду за нею та її виховання²⁷.

26 Судову практику притягнення осіб до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП було докладно проаналізовано в підрозділі 2.2.2 цього Посібника.

27 Щодо психологічної експертизи дитини – див підрозділ 1.3. цього Посібника

Крім того, судовий розгляд кримінальних справ за ст. 166 КК України **підтвердив висновки щодо низької ефективності профілактичного впливу адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП**, викладений у підрозділі 2.2.2 цього посібника. У більшості вироків по справах цієї категорії вказується, що на підсудного неодноразово було накладено адміністративні санкції за ст. 184 КУпАП.

При розгляді кримінальних справ цієї категорії, як і в більшості справ щодо жорстокого поводження з дітьми, **не було допитано дитину (дітей), які є потерпілими по справі**, що суперечить міжнародним стандартам захисту прав дітей та врахування їх думки при судовому розгляді справ та складає окрему проблему судочинства у справах, що стосуються прав та інтерсів дитини в Україні.

Серед кримінальних справ щодо злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, в результаті моніторингу було віднайдено лише *одну* справу, в якій було допитано дитину, потерпілу від вчинення злочину. Ця справа, розглянута Гагарінським районним судом м. Севастополя, загалом є характерним прикладом, що ілюструє вказані вище особливості справ цієї категорії та заслуговує на особливу увагу.

У вирокі суду вказується, що підсудна, «будучи матір'ю малолітнього сина 1999 року народження, згідно зі ст. 150 Сімейного кодексу України і ч. 5 ст. 6 Закону України «Про загальну середню освіту», зобов'язана була піклуватися про здоров'я дитяти, його фізичний, духовний і моральний розвиток, забезпечувати здобуття ним повної загальної середньої освіти, готувати його до самостійного життя, проте не виконувала встановлені законами обов'язки, внаслідок чого настали тяжкі наслідки.

Так, з 2006 по 2008 рік підсудна, маючи на утриманні малолітнього сина, наділена правами і обов'язками по вихованню своєї дитини, *неодноразово притягалася до адміністративної відповідальності за невиконання батьківських обов'язків по вихованню сина за ст. 184 ч. 1 КУпАП*, умисне самоусунулася від виховання сина, злісно не виконувала своїх батьківських обов'язків по забезпеченню здобуття ним необхідної освіти.

При цьому підсудна зловживала спиртними напоями, у зв'язку з чим малолітній підпадав під систематичний вплив у вигляді відсутності належної уваги і контролю за його освітою, невідвідуванні установ освіти протягом 2006–2008 років, що спричинило настання тяжких наслідків, а саме розвиток специфічного розладу шкільних навичок, появи ознак розумової відсталості.

Підсудна, допитана в судовому засіданні, свою провину в здійсненні нею злочину, передбаченого ст. 166 КК України, визнала частково і пояснила, що вважає, що вона нормально виховує свого сина. Окрім цього, вона також пояснила, що у свій час вона дійсно зловживала спиртними напоями, оскільки у неї помер чоловік. Підсудна підкреслила, що *ніколи свого сина не била*. Знає, коли і з ким він гуляє. У школу його не беруть не по її провині, а оскільки не хочуть. З сином вона їздила в 2, 3 і 4 інтернат але його не узяли туди. Умови для мешкання синові вона надала нормальне – 3 кімнати в окремому приватному будинку. У той же час вона вважає, що недостатньо уваги приділяла дитяті, оскільки була засмучена смертю чоловіка. В даний час підсудна зна-

йшла місце роботи, спиртні напої не вживає і просить суд застосувати до неї покарання, не пов'язане з позбавленням волі, – умовне».

Як зазначалося, ця справа виявилась єдиною справою за ст. 166 КК України, в якій *дитина була визнана потерпілою та допитана в судовому засіданні*. Потерпілий в суді пояснила, що «він не знає свій рік народження, не уміє читати і писати, проте рахувати він уміє. Годує його сестра. Живе ж він з мамою, сестрою і братом. Мама дійсно водила його в різні школи і в інтернат, але там його не беруть. Горілку мати п'є, але не постійно, а інколи. Раніше мати працювала на ринку «Чайка», там вона торгувала овочами, а зараз вона не працює. Його вихованням займаються сестри» (Справа № 1–268/09).

Ця справа також виявилась єдиною справою цієї категорії, в якій було проведено *амбулаторну комплексну судову психолого-психіатричну експертизу щодо потерпілого*, яка підтвердила ступінь та характер тяжких наслідків, заподіяних злочином, передбаченим ст. 166 ККУ.

На відміну від цієї справи, в інших справах цієї категорії підсудні визнали свою провину та «щиросердно розкаялись», що дало підстави *суду не досліджувати в судовому засіданні докази, здобуті на досудовому слідстві, у відповідності до вимог ст. 299 КПК України* (як і при судовому розгляді кримінальних справ про вчинення злочину, передбаченого ст. 164 ККУ).

Серед наступних особливостей кримінальних справ щодо злісного невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків по вихованню дитини, слід вказати, що, на відміну від ст. 184 КУпАП, суб'єктами вчинення цього злочину виступають як жінки – матері дитини (дітей), так і батьки дитини (дітей) хоча у відсотковому співвідношенні жінки-підсудні переважають. При цьому моніторинг засвідчив, що при вчиненні аналогічного злочину жінкам, визнанням винними у його вчиненні, призначають більш тяжке покарання, ніж чоловікам.

Так, Чугуївський міський суд Харківської області розглянув у відкритому судовому засіданні кримінальну справу за звинуваченням в скоєнні обома батьками злочину, передбаченого ст. 166 КК України, та встановив, що підсудні, порушуючи ст. 150 Сімейного кодексу України, протягом тривалого часу умисно злісно не виконували встановлені законом батьківські обов'язки по догляду та вихованню свого малолітнього сина 05 вересня 2002 року народження. Батьки зловживали спиртними напоями, на ґрунті сварок і бійок у присутності дитини створювали конфліктну обстановку в сім'ї, що призвело до зупинки мовного розвитку, затримки розумового і психічного розвитку дитини, приблизно в її трирічному віці, яка з народження розвивалась нормально. Надалі батьки умисне не вживали заходів, спрямованих на забезпечення лікування і коректування вищезгаданих ускладнень, яких зазнав їх малолітній син в результаті стресів, що спричинило тяжкі наслідки.

Батьки винними себе в злісному невиконанні встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною, що потягло тяжкі наслідки за викладених обставин, визнали повністю, щиро розкаялись в скоєному. Їх вина об'єктивно підтверджувалася сукупністю зібраних у справі доказів, що дало підставу суду ухвалити обвинувальний вирок відносно підсудних.

При цьому матері дитини було призначено покарання у вигляді *позбавлення волі терміном на три роки*, а батьку дитини – покарання у вигляді об-

меження волі терміном на три роки, тобто за теж саме діяння матері дитини було призначено більш суворе покарання.

Однак на підставі ст. 75 КК України обидва з батьків дитини були звільнені від відбуття покарання з випробуванням (для матері – випробувальним терміном на два роки, для батька – на 1 рік (!)) і покладанням, відповідно до ст. 76 КК України, обов'язків не виїжджати за межі України на постійне проживання без дозволу органів кримінально-виконавчої системи, повідомляти ці органи про зміну місця проживання, навчання і періодично з'являтися в ці органи для реєстрації (Справа № 1–113/09).

Ці факти, вивлені в результаті моніторингу, вимагають ретельної перевірки в інших регіонах України, оскільки за умови її підтвердження, *такий підхід з боку судів стане свідченням дискримінаційного підходу суду до жінок-матерів та порушенням принципу рівних обов'язків батьків щодо виховання дитини.*

В цілому слід відзначити, що, на відміну від більшості рішень в адміністративних справах за ст. 184 КУпАП, вироки суду за ст. 166 КК України переважно достатньо ґрунтовні, в них доволі докладно досліджено всі елементи складу злочину, його наслідки, що відповідає принципу повноти та всебічності розгляду справи, та має бути спрямовано на досягнення цілей кримінальної відповідальності. Однак в усіх кримінальних справах щодо злісного невиконання батьками або особами, які їх замінюють, встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною, які стали предметом моніторингу, судом було застосовано ст. 75 КК України та осіб, засуджених за 166 КК України, було звільнено від відбування присудженої міри покарання та призначено іспитовий строк з покладанням на цих осіб тих чи інших обов'язків згідно з ст. 76 КК України.

В одній із справ особа, мати дитини, була визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України, стосовно своїх трьох малолітніх дітей, на момент засудження вона двічі протягом останнього року притягалась до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП, раніше була засуджена за ч. 1 ст. 309 КК України до 2 років позбавлення волі та звільнена на підставі ст. 75 КК України від відбування покарання з випробуванням. Їй було призначено іспитовий строк 2 роки, протягом яких нею було вчинено злочин, передбачений 166 КК України. Навіть в цьому випадку, тобто у разі вчинення злочину, кваліфікованого за ст. 166 КК України, у період дії іспитового строку за попередньо вчинений злочин, суд знов (!) застосовує до засудженої ст. 75 ККУ та звільняє її від відбування покарання з випробуванням, призначаючи загальний іспитовий строк – 2 роки 6 місяців (Справа №1–173/2009).

З одного боку, тенденція щодо призначення засудженим особам покарань, не пов'язаних з позбавленням волі або звільнення їх від відбування покарання на тих чи інших умовах цілком відповідає сучасним європейським вимогам до реформування пенітенціарної системи України та поступовому переходу від карального до відновлювального правосуддя. З іншого боку, такий підхід вимагає від держави розробки та послідовного впровадження системи ефективних засобів профілактичної та виховної роботи з засудженими особами, проходження ними відповідних корекційних програм, які враховують особливості скоєних злочинів, тим більше – злочинів щодо дитини. Однак в Україні система таких заходів не розроблена на належному рівні, що

призводить до фактичної безкарності злочинних діянь осіб, що звільняються від відбування покарання з випробуванням, унеможлиблює досягнення цілей кримінальної відповідальності і – основне – *не дозволяє уникнути небезпеки, що загрожуватиме дітям, які потерпіли від злочину, вчиненого їх батьками або особами, що їх замінюють.*

Серед справ, що стали предметом моніторингу, дві стосувалися скоєння особливо тяжкого злочину – *вбивства дитини*, або замаху на нього. Серед них найбільш резонансною є справа, що була розглянута у березні 2009 р. Апеляційним судом Харківської області у відкритому судовому засіданні за звинуваченням матері дитини та її сестри у вчиненні злочину, передбаченого п. п. 2, 12 ч. 2 ст. 115 КК України по відношенню до новонародженої дитини (Справа № 1–89\08).

Суд встановив, що 9 вересня 2008 р., в нічний час, знаходячись у дворі свого домоволодіння, підсудна народила свою третю життєздатну, доношену, живу дитину чоловічої статі, правильної статури і задовільного живлення. При цьому були присутні її мати і сестра, які надавали їй допомогу. Знаходячись в нормальному психічному стані, мати дитини попросила прибрати від неї небажану дитину і у присутності родичів заявила, що вона їй не потрібна. Крім того, словесно вона заперечувала проти виклику медиків, або їхати в пологове відділення центральної лікарні.

Після пологів її сестра, яка також виступає підсудною по справі, занесла новонародженого в будинок, запеленала і поклала в коляску, тоді як мати дитини лягла спати. Прокинувшись вранці, вона заявила сестрі, що дитина їй не потрібна і запропонувала надати їй допомогу позбавитися від неї, тобто, вчинити умисне вбивство малолітньої дитини. Таким чином, заздалегідь домовившись між собою, діючи з прямим умислом, спрямованим на позбавлення життя людини, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій і бажаючи настання смерті немовляти, мати дитини загорнула її в дитячу шубу, її сестра у дворі домоволодіння вирила яму, потім вони удвох поклали дитину в поліетиленові пакети, вийшли з будинку в двір, поклали дитину до ями і засипали землею, що спричинило смерть дитини від механічної асфіксії, що розвинулася в результаті закриття воздухоносних отворів і припинення доступу повітря.

Підсудні сестри визнали себе винними в здійсненні умисного вбивства новонародженої дитини за попередньою змовою групою осіб і по суті звинувачення показали, що в січні 2008 року одна з них завагітніла від співмешканця своєї рідної сестри. Взаємини і з сестрою, і з батьком дитини у неї були украй неприязними через життєві різні ситуації. На її утриманні вже знаходилися двоє малолітніх дівчаток 2004 і 2006 років народження. Третя дитина була небажаною, бо зачата від чоловіка, з яким у неї були неприязні стосунки. Ще до народження дитини вона вирішила її позбавитись. Факт вагітності вона приховувала, у тому числі і від близьких родичів.

Підсудна не заміжня, ніде не працює, раніше не судима. За місцем проживання характеризується негативно. Відповідно до висновку судово-психіатричної експертизи матері вбитої дитини поставлено діагноз – олігофренія в стадії дебільності, а в 2000 р. – епілепсія з недоумством, однак вона була визнана осудною, оскільки в період часу, в який було вчинене інкри-

міноване їй правопорушення, знаходилася поза яким-небудь тимчасовим хворобливим розладом психічної діяльності, могла усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Друга підсудна, тітка вбитої дитини, перебуває у фактичних шлюбних стосунках з батьком вбитої дитини, має малолітніх дітей 2002 і 2006 років народження, офіційно ніде не працює, раніше не судима. За місцем проживання характеризується задовільно. Згідно з висновком судово-психіатричної експертизи ознак психозу, недоумства чи інших психічних розладів не виявляє.

Суд визнав сестер винними у вчиненні злочину, передбаченого п. п. 2, 12 ч. 2 ст. 115 КК України. Призначаючи покарання підсудним, суд вказав на відсутність обставин, що обтяжують покарання обставин, та визнав обставинами, що пом'якшують покарання для обох підсудних, їх щире каяття та активне сприяння розкриттю злочину, наявність на їх утриманні малолітніх дітей. Враховуючи вказані обставини, передбачені ст. 66 КК України, дані про особи підсудних суд визнав можливим призначити підсудним покарання із застосуванням ст. 69 КК України, – *нижче від найнижчої межі, передбаченої санкцією ч. 2 ст. 115 КК України, – у вигляді восьми років позбавлення волі.*

Окрім кричущого рівня жорстокості у діях засуджених за вчинення злочину жінок та доволі гуманного підходу до них з боку суду в частині застосування до них ст. 69 КК України, що викликало очевидні зауваження у членів моніторингової групи, слід звернути увагу на ще 2 важливі моменти: по-перше, вражають мотиви вбивства дитини. У вироку вказується, що «з'ясувавши мотив вбивства дитини, що народилася, суд дійшов однозначного висновку про те, що *дитина матері та іншим близьким родичам була не потрібна*».

По-друге, слід відзначити, що про вагітність підсудної було відомо співробітникам центральної районної лікарні, заступнику головного лікаря по дитинству та рододопомозі, за нею було встановлено активний патронажний нагляд за місцем проживання в дородовий період, однак при виїздах не знаходили її вдома. Сама адміністрація ЦРЛ звернулась до Дергачівського районного відділу міліції з заявою про розшук підсудної та її малолітніх дітей, і через декілька годин було з'ясовано, що підсудна перебуває вдома без зовнішніх ознак вагітності. Це є яскравим свідченням неефективності профілактичних дій відповідних органів та установ, яким було відомо про факт вагітності особи, яка однозначно належить до групи ризику, однак не було вжито заходів, достатніх для попередження особливо тяжкого злочину проти дитини.

Окрему групу злочинів проти дітей становлять *злочини сексуального характеру*, які є результатом сексуального насильства над дітьми. Серед них слід зупинитися на злочині, передбаченому ст. 156 КК України «Розбещення неповнолітніх», що заслуговує на особливу увагу у зв'язку з намірами України ратифікувати *Конвенцію про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення № 201*, підписану від імені України паном О. Лавриновичем згідно з розпорядженням Президента України від 19 жовтня 2007 р. № 222/2007-рп.

Статтю 156 КК України передбачено відповідальність за вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку. Потерпілими від даного злочину можуть бути діти як чоловічої, так і жіночої статі, яким не

виповнилося 16 років. Для відповідальності за цей злочин не має значення, чи досягла потерпіла особа статевої зрілості.

Розпусні дії мають сексуальний характер і можуть набувати вигляду фізичних дій або інтелектуального розбещення. До *фізичних розпусних дій* належать оголення статевих органів винної чи потерпілої особи, непристойні доторкання до статевих органів, мастурбація, навчання статевим збоченням, імітація статевого акту, вчинення статевих зносин у присутності дитини тощо. *Інтелектуальними розпусними діями* можуть бути оповідання цинічних, сексуальних випадків та демонстрування порнографічних зображень чи відеофільмів тощо. Використання в ході вчинення розпусних дій порнографічних предметів тягне кваліфікацію за сукупністю злочинів – за ст. 156 і ст. 301 КК України. Розпусні дії можуть бути спрямовані на задоволення винним таким чином статевої пристрасті або на збудження у неповнолітньої особи статевого інстинкту.

Згода потерпілих на вчинення щодо них розпусних дій на кримінально-правову оцінку дій винного не впливає. Розпусні дії щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, можуть відбуватись як за її згодою, так і з застосуванням до неї фізичної сили з метою примушення її до вчинення певних дій сексуального характеру.

Якщо розпусним діям передували або вони супроводжувалися нанесенням побоїв чи мордуванням, тілесними ушкодженнями або погрозами вбивством, вчинене слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 156 і статтями 126, 125, 121, 122 чи 129 КК²⁸. Однак у деяких випадках суди кваліфікують такі дії лише за ст. 156 КК без відповідної сукупності злочинів.

Відповідно до статей 20, 253 КПК України розгляд кримінальних справ про зґвалтування та інші статеві злочини допускається в закритому судовому засіданні за мотивованою постановою судді чи ухвалою суду з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі. При цьому судом може бути прийнято рішення про закритий розгляд справи як у повному обсязі, так і частково (наприклад, при проведенні судового слідства). З урахуванням вимог статей 20 і 307 КПК України суд під час розгляду справ цієї категорії повинен вживати необхідних заходів для того, щоб особи віком до 16 років, крім підсудних, не перебували у залі судового засідання. Головуючим у судових засіданнях потрібно стежити за змістом і формою запитань, що ставляться підсудним, потерпілим і свідкам, а також за виступами учасників розгляду справи в судових дебатах, щоб не принижувалась честь і гідність цих осіб. Надіслання вироків у справах про статеві злочини для обговорення в трудових колективах є неприпустимим.

Але суди в багатьох випадках, прийнявши рішення про призначення справи до судового розгляду, не вирішували при цьому питання про розгляд справи цієї категорії у відкритому чи закритому судовому засіданні. Справи у таких випадках слухалися судами в режимі відкритого судового засідання. У деяких справах в протоколі судового засідання зазначено, що справа слухається у відкритому судовому засіданні, а у вирокі – в закритому, чи навпаки.

28 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / За ред. С.С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – С. 321.

З метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі, суди мають чітко вирішувати на стадії попереднього розгляду питання щодо слухання справ про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи у закритому судовому засіданні.

Крім того, деякі суди направляли копії вироків за місцем роботи засуджених за статеві злочини для обговорення в трудових колективах.

При вирішенні питання про відшкодування матеріальної і моральної шкоди за позовами потерпілих осіб необхідно керуватися відповідними положеннями Цивільного кодексу України та роз'ясненнями, які містяться у постановках Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем, і стягнення безпідставно нажитого майна» від 31 березня 1989 р. № 3 (зі змінами, внесеними постановами Пленуму Верховного Суду України № 13 від 25 грудня 1992 р. та № 12 від 3 грудня 1997 р.), «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4 (зі змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України № 5 від 25 травня 2001 р.).

Питання про розмір відшкодування моральної шкоди у справах про статеві злочини суди вирішували залежно від характеру та тривалості страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнала потерпіла особа, та з урахуванням інших обставин. Зокрема, суди враховували стан здоров'я потерпілої особи, необхідність лікування, вимушені зміни в її життєвих стосунках, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану тощо. *Однак у деяких вироків суди не обґрунтовано визначення розміру моральної шкоди для відшкодування.*

Відповідно до ст. 28 КПК України цивільний позов може бути пред'явлений як під час досудового слідства і дізнання, так і під час судового розгляду справи, але до початку судового слідства. *Однак не в усіх випадках суди враховували зазначені положення закону.*

Призначення адекватного покарання за вчинений злочин має не лише функцію кари особі, яка вчинила злочин (індивідуальну превенцію), але й загальну превенцію – попередження вчинення подібного іншими особами. Тому варто наголосити на необхідності дотримання чинного законодавства щодо призначення покарання по цій категорії справ. Так, Судова палата у кримінальних справах Верховного Суду України розглянула в судовому засіданні у м. Києві 17 березня 2009 р. кримінальну справу за касаційною скаргою засудженої особи на вирок Житомирського районного суду Житомирської області від 22 жовтня 2007 року та ухвалу колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Житомирської області від 22 січня 2008 року.

Вказаним вироком, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду, засуджено громадянина України, раніше судимого вироком від 2 липня 1984 р. за ч. 3 ст. 142 КК України 1960 р. до 7 років позбавлення волі з конфіскацією ½ частини майна, що є його власністю; вироком від 27 січня 1992 року за ч. 2 ст. 142 КК України 1960 р. до 8 років позбавлення волі; вироком від 29 квітня 2004 року за ч. 2 ст. 185 КК України із застосуванням ст. 75 КК України до 2 років позбавлення волі з іспитивим строком 2 роки,

- за ч. 3 ст. 153 КК України до покарання у виді позбавлення волі на строк 9 років,
- за ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 152 КК України до покарання у виді позбавлення волі на строк 10 років,
- за ч. 2 ст. 156 КК України до покарання у виді позбавлення волі на строк 4 роки.

На підставі ст. 70 КК України шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим засудженому остаточно призначено відбуття покарання у вигляді позбавлення волі на строк 10 років.

Особа визнана винною і засуджена за те, що на початку березня 2007 року, у першій половині дня, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння за місцем свого проживання, з метою задоволення своєї статевої пристрасті неприродним способом, скориставшись безпорадним станом, спричиненим малолітнім віком, задовольнив свою статево неприродним способом шляхом аногенітального контакту з малолітнім сином у присутності своєї малолітньої доньки.

9 березня 2007 р., о 19 год., засуджений, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння за місцем свого проживання, з метою згвалтування своєї малолітньої доньки роздягнув її та, скориставшись її безпорадним станом і малолітнім віком, у присутності малолітнього сина намагався здійснити з нею насильницький статевий акт, який не довів до кінця, оскільки його злочинні дії були припинені сторонніми особами.

Продовжуючи свої злочинні дії, у березні 2007 року засуджений, перебуваючи за місцем свого проживання, умисно здійснив добровільний статевий акт з сестрою дружини у присутності своїх малолітніх дітей, вчинивши таким чином стосовно останніх розпусні дії.

17 квітня 2007 року, о 7 год., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння за місцем свого проживання, засуджений вирішив повторно згвалтувати малолітню доньку і переніс її у своє ліжко, де, скориставшись її малолітнім віком, намагався здійснити з нею насильницький статевий акт, але з причин, що не залежали від нього, не зміг його завершити, оскільки від крику сестри прокинувся її малолітній брат та обоє дітей втекли з вказаного будинку.

У клопотанні про перегляд справи у порядку виключного провадження з доповненнями, які засуджений подав у строк, встановлений для касаційного оскарження судових рішень, тому вони розглядаються касаційним судом як касаційна скарга, засуджений просить судові рішення скасувати, посилаючись на односторонність і неповноту досудового і судового слідства, невідповідність висновків суду фактичним обставинам справи, істотні порушення кримінально-процесуального закону, неправильне застосування кримінального закону.

У скарзі засуджений вказує, що справа є сфабрикованою як органами досудового слідства, так і судом; під час досудового слідства до нього застосовувались недозволені методи слідства; порушено його право на захист, оскільки він є сліпим і глухим, на численні його прохання не був призначений адвокат і чинилися перешкоди в ознайомленні з матеріалами справи; на неправомірність постанови про зміну обвинувачення від 26 вересня 2007 р.; на неналежну оцінку доказів судом, зокрема, висновків судово-медичної ек-

пертизи стосовно його малолітніх дітей від 9 березня 2007 року, показань свідків; на те, що у судовому засіданні не були допитані свідки, у тому числі особа, з якою нібито було вчинено статевий акт в присутності дітей; при призначенні покарання судом за ч. 2 ст. 156 КК України був неправильно застосований кримінальний закон.

Заслухавши доповідь судді, думку прокурора, яка просила задовольнити касаційну скаргу частково, перевіривши матеріали справи та обговоривши викладені у касаційній скарзі доводи, колегія суддів вважає, що касаційна скарга підлягає задоволенню частково з наступних міркувань.

Висновки суду про винуватість засудженого у вчиненні інкримінованих злочинів відповідають фактичним обставинам справи, визнаним судом доведеними, та ґрунтуються на сукупності зібраних і належно оцінених доказів, є правильними.

Засуджений визнав, що в січні 2007 року, близько 19 год., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, переплутав дружину з донькою і почав торкатись статевих органів та грудей останньої. Таким же чином в березні 2007 року, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, він переплутав дружину з донькою, зняв з останньої колготи, але в цей час до будинку зайшли дружина, старша донька та інші, які почали його бити. Зазначив, що в присутності своїх дітей вступав у статевий зв'язок з сестрою дружини. Такі показання засуджений давав у ході досудового слідства, зокрема у явці з повинною, у ході допитів як підозрюваний та обвинувачений.

Вина засудженого у вчиненні злочинів, за якими йому пред'явлено обвинувачення, підтверджується показаннями свідків, а також *показаннями його малолітніх дітей, що стали жертвами сексуальних злочинів з боку їх батька*. Так, потерпіла – малолітня донька у судовому засіданні пояснила, що 17 квітня 2007 року, зранку, батько покликав її до себе, а коли вона відмовилась, то батько з ліжка, де вона спала з братиком, переніс її до себе у ліжко, зняв з неї одяг і почав на неї лягати, при цьому вона відчувала сильний біль в області статевих органів. За два місяці до цього батько також намагався здійснити з нею статевий акт, але додому повернулись мама та її сестра та інші родичі, які побили батька, а її забрали з собою. Крім того, вона бачила, як батько, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, в її присутності та присутності її брата вступав в статевий зв'язок з їх тіткою. Такі ж за змістом показання потерпіла давала й у ході досудового слідства.

Потерпілий – малолітній син засудженого, який у судовому засіданні *не зміг дати показання через хвилювання*, під час досудового слідства підтверджував показання сестри і додатково пояснив, що навесні 2007 року батько брав його до себе в ліжко клав спиною вгору і спричинював сильний біль в області між сідницями.

Судом також досліджено дані висновків судово-медичної експертизи від 10 травня 2007 року, згідно з якими у малолітньої доньки засудженого виявлено синці на спині та лівій руці, а також два смугоподібні крововиливи на основі дівочої плівки справа та зліва, які утворились від дії тупого твердого предмета в термін за 1–2 доби до часу судово-медичного обстеження, а у малолітнього сина – синці на правому плечі, які утворились від дії тупих твердих предметів у термін за 4–5 діб до часу судово-медичного обстеження

і є легкими тілесними ушкодженнями; а також висновку експерта від 19 вересня 2007 року, згідно з яким засуджений вводив у свій статевий орган спеціальні препарати для збільшення його розмірів та здійснення статевих актів.

Суд проаналізував дані актів амбулаторної судово-психіатричної експертизи від 8 травня 2007 року, згідно з якими потерпілі – малолітні діти засудженого могли правильно сприймати формальний бік вчинених проти них дій, але не могли чинити опору і не усвідомлювали характеру значення вчинюваних стосовно них дій.

Посилання скаржника на те, що кримінальна справа стосовно нього сфабрикована, спростовуються наведеними доказами, зокрема тим, що вказані вище потерпілі та свідки були безпосередніми очевидцями протиправних дій засудженого і як у ході досудового, так і судового слідства послідовно вказували на обставини, що є ознаками інкримінованих йому злочинів.

Колегія суддів також критично поставилась до доводів скаржника про те, що у ході досудового слідства до нього застосовувались недозволені методи слідства. Як убачається з матеріалів справи, у ході судового слідства посилення засудженого на це ретельно перевірялись як судом, так і за дорученням суду прокурор Житомирського району, яким було винесено постанову про відмову в порушенні кримінальної справи стосовно працівників Житомирського РВ УМВС України в Житомирській області за відсутністю складу злочину.

Матеріалами справи також не підтверджуються доводи скарги засудженого про порушення його права на захист. Відповідно до ст. 45 КПК України участь захисника при провадженні досудового слідства є обов'язковою, зокрема, у тому випадку, коли санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає довічне ув'язнення. За такою статтею КК України обвинувачення засудженому не пред'являлось, і на початку досудового слідства він відмовився від захисника. У судовому засіданні від засудженого заяв і клопотань про призначення йому захисника не надходило, хоча судом йому були роз'яснені права, передбачені ст. 63 Конституції України та ст. 263 КПК України. Доводи скаржника щодо того, що він є сліпим і глухим, матеріалами справи не підтверджуються, оскільки він самостійно, без подання відповідних клопотань, брав участь у слідчих діях як на досудовому слідстві, так і у судовому засіданні.

Матеріалами справи також спростовуються доводи скарги про те, що засудженому чинилися перешкоди в ознайомленні з матеріалами справи, оскільки двічі вони надавалися йому судом першої інстанції, а встановлений пізніше графік ознайомлення з матеріалами справи був проігнорований самим засудженим. Крім того, у матеріалах справи містяться розписки засудженого про ознайомлення з матеріалами справи.

Аналіз приведених даних у їх сукупності дав підстави суду дійти правильного висновку щодо винуватості засудженого у насильницькому задоволенні статевої пристрасті неприродним способом, вчиненому щодо малолітнього із застосуванням безпорадного стану потерпілого; у закінченому замаху на зґвалтування малолітньої, вчиненому повторно особою, яка раніше вчинила злочин, передбачений ст. 153 КК України; у вчиненні розпусних дій щодо своїх малолітніх дітей.

З матеріалів справи вбачається, що апеляційним судом досліджені всі фактичні обставини, з'ясування яких могло мати істотне значення для правильного її вирішення. Водночас при призначенні засудженому покарання як суд першої інстанції, так і апеляційний суд припустились помилки і неправильно застосували кримінальний закон в частині призначення йому покарання за ч. 2 ст. 156 КК України.

У санкції вказаної частини статті Особливої частини КК України на час вчинення засудженим інкримінованих йому дій передбачалось альтернативне застосування різних видів покарань, зокрема позбавлення волі на строк до трьох років. Суд, призначаючи засудженому за цим законом покарання у вигляді позбавлення волі на строк 4 роки, припустився помилки, а апеляційний суд цю помилку не виправив. Колегія суддів вважає, що у цій частині судові рішення необхідно змінити і правильно застосувати кримінальний закон.

Зважаючи на наведене, керуючись ст. ст. 394–396 КПК України, колегія суддів, ухвалила касаційну скаргу засудженого задовольнити частково. Вирок Житомирського районного суду Житомирської області від 22 жовтня 2007 року та ухвалу колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Житомирської області від 22 січня 2008 року стосовно засудженого змінити. Призначити засудженому за ч. 2 ст. 156 КК України покарання у вигляді позбавлення волі на строк 3 роки. На підставі ст. 70 КК України за сукупністю злочинів шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим засудженому остаточно визначили міру покарання у вигляді позбавлення волі на строк 10 років. У решті судові рішення залишити без змін.

Слід підкреслити, що п. 3 Постанови Пленуму від 27 березня 1992 р. № 4 роз'яснено про недопустимість натуралізації в обвинувальних висновках та у вироках обставин вчинених статевих злочинів, що виключають їх публічне оголошення. У випадках недопустимої натуралізації опису злочинів в обвинувальних висновках судам слід повертати такі справи прокурору для складення цих документів відповідно до вимог ст. 230 КПК України. Вирок, у якому допущено таку натуралізацію, підлягає скасуванню як постановлений з порушенням закону. *Однак майже всі апеляційні суди вказують на випадки допущення неприпустимої натуралізації опису обставин вчинення насильницького статевого акту як органами досудового слідства в обвинувальних висновках, так і судами при складенні вироків.*

Наприкінці зазначимо, що питання розгляду кримінальних справ, пов'язаних з насильством щодо дітей, у тому числі в сім'ї, стали предметом дискусії з суддями, які перебували на підвищенні кваліфікації в Академії суддів України. Окремі учасники обговорення вказували на відсутність особливостей розгляду таких справ. Інші називали серед таких ознак лише участь законних представників. За результатами обговорення фахівцями було визначено низку особливостей розгляду справ щодо жорстокого поведіння з дітьми та запропоновано рекомендації, які викладено в підрозділі 2.3 посібника.

2.3. Висновки та рекомендації

Висновки та рекомендації щодо застосування судами України міжнародно-правових актів при розгляді справ стосовно жорстокого поводження з дітьми, а також розгляду справ стосовно позбавлення батьківських прав

- 1) Судам слід більш інтенсивно використовувати міжнародні стандарти захисту матеріальних та процесуальних прав дітей, визначені Конвенцією ООН про права дитини, Європейською конвенцією про здійснення прав дітей, Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, іншими міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, які можуть застосовуватися у таких формах:
 - а) самостійне застосування норм міжнародного договору, що включає:
 - застосування норм міжнародного права за наявності в акті внутрішнього законодавства прямого відсилання до нього;
 - застосування норми міжнародного договору для врегулювання внутрішньодержавних відносин за наявності прогалини у внутрішньому законодавстві;
 - застосування норми міжнародного договору у разі колізії з нормою внутрішнього законодавства, що регулює ті ж відносини;
 - б) спільне застосування норм міжнародного договору і «споріднених» норм національного законодавства, що включає:
 - паралельне рівнозначне застосування норми міжнародного договору і норми внутрішнього законодавства, які регулюють одні й ті самі відносини і не суперечать одне одному;
 - застосування норми міжнародного договору і норми внутрішнього законодавства, що конкретизує норму міжнародного договору.
- 2) Для спрощення визначення можливості класифікувати наявне поводження із дитиною як жорстоке суддям варто ретельніше знайомитися із прикладами рішень Європейського суду з прав людини за статтею 3 Європейської конвенції прав людини та основоположних свобод, які стосуються дітей, та використовувати посилання на ці рішення на практиці, зокрема при підготовці судового рішення.
- 3) Судам слід не допускати порушень вимог міжнародно-правових актів та законодавства України щодо врахування думки дитини та її інтересів в процесі цивільного судочинства, визначати, в який спосіб думка дитини або її згода була з'ясована судом (з допиту дитини у судовому засіданні, з висновку органу опіки та піклування, зі свідчень сторін процесу тощо), а також більш докладно відтворювати у рішенні суду позицію дитини, яка була опитана в ході судового розгляду справи.
- 4) З метою визначення психологічного стану дитину, який обумовлено ситуацією, що стала предметом судового розгляду та може впливати на її думку щодо суті справи, необхідно створити належну законодавчу базу для проведення психологічної експертизи дитини на вимогу сторін процесу або за ініціативою суду.

- 5) В цілях запобігання ігноруванню суддями вимог щодо врахування думки дитини та її інтересів в процесі цивільного судочинства необхідно вдосконалити законодавчі механізми притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за порушення міжнародних та національних стандартів у сфері захисту матеріальних і процесуальних прав дітей та сприяння їх реалізації.
- 6) Слід звернути увагу судів на неприпустимість спрощеного підходу до розгляду справ щодо позбавлення батьківських прав та необхідність визначення у рішенні суду підстав позбавлення батьківських прав відповідно до пунктів 1–6 ч. 1 ст. 164 СКУ, оскільки такі підстави є різними за своєю суттю та потребують неоднакових доказів. Слід також наголосити на необхідності з'ясування думки дитини при вирішенні справ щодо позбавлення батьківських прав.
- 7) При наявності в матеріалах справи щодо позбавлення батьківських прав доказів, які дають підстави вважати, що по відношенню до дитини чинилося жорстоке поводження з боку батьків, суддям під час вирішення доцільності позбавлення батьківських прав слід застосовувати відповідну підставу, передбачену п. 3 частини 1 статті 164 Сімейного кодексу України, окремо або у поєднанні з іншими підставами, зокрема з ухиленням від виховання дитини (п. 2 частини 1 статті 164 СКУ).

Висновки та рекомендації щодо застосування адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з дітьми судами України

- 1) Здійснений моніторинг став однією з перших в Україні спроб вписати концепцію жорстокого поводження з дітьми в контекст кримінального судочинства та судового розгляду справ про адміністративні правопорушення.
- 2) За відсутності в адміністративному законодавстві України окремої статті, яка передбачає відповідальність за жорстоке поводження з дітьми, що не містить ознак злочину, застосування ст. 184 та ст. 173–2 КУпАП у випадках такого поводження з дітьми з боку батьків, осіб, що їх замінюють, а також інших членів сім'ї (за ст. 173–2 КУпАП) виступає єдиною можливими формами реагування на таку протиправну поведінку в межах адміністративного процесу.
- 3) Адміністративна відповідальність за ч. 1 ст. 184 КУпАП настає за невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей, яке може полягати у різних формах **бездіяльності**, пов'язаних з незабезпеченням необхідних умов їх життя, навчання та виховання, та містити ознаки жорстокого поводження з малолітніми чи неповнолітніми особами. Якщо жорстоке поводження з дітьми вчинюється їх батьками або іншими членами сім'ї у формі **протиправних дій фізичного, психологічного чи економічного характеру**, які не містять складу злочину, відповідальність настає за ст. 173–2 КУпАП. Адміністративне законодавство України не передбачає відповідальність за жорстоке поводження з дітьми поза межами сім'ї. Якщо таке поводження містить склад злочину, такі діяння караються в кримінально-правовому порядку.

- 4) Провадження по справах про притягнення порушників до адміністративної відповідальності за ст. 184 та ст. 173–2 КупАП, а також підготовка адміністративних матеріалів є складним процесом, при здійсненні якого задіяні значні організаційні, інституціональні та людські ресурси. Однак механізм притягнення осіб до адміністративної відповідальності за цими статтями виявляється неефективним через відсутність в адміністративному законодавстві України (ст. 24 «Види адміністративних стягнень» КупАП) ефективних санкцій, які б сприяли попередженню жорстокого поводження з дітьми на майбутнє та виступали би адекватною мірою юридичної відповідальності для правопорушника. Стягнення, передбачені ст. 184 та ст. 173–2 КупАП, мають низький профілактичний вплив та можуть призвести до ревіктимізації жертви насильства в сім'ї.
- 5) Єдиним шляхом попередження найбільш суспільно небезпечних форм жорстокого поводження з дітьми через використання засобів адміністративного процесу виступає повне та всебічне з'ясування всіх обставин справи, проведення роз'яснювальної роботи з порушником щодо неприпустимості будь-яких форм та проявів жорстокого поводження з дітьми, його можливих наслідків (зокрема, позбавлення батьківських прав), здійснення виховної функції правосуддя, яка має найбільш повно проявити себе при розгляді адміністративних справ цієї категорії.
- 6) Нерідко суд розглядає справи про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 173–2 та ст. 184 КупАП за відсутності правопорушника. Така можливість передбачена ч. 1 ст. 268 КупАП, в якій вказується, що справа про адміністративне правопорушення розглядається в присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. Під час відсутності цієї особи справу може бути розглянуто лише у випадках, коли є дані про своєчасне її сповіщення про місце і час розгляду справи і якщо від неї не надійшло клопотання про відкладення розгляду справи. На нашу думку, суд не має по таких справах приймати рішення про розгляд справи у відсутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, та, незважаючи на високий ступінь завантаженості судової системи України, має використовувати судовий розгляд таких справ для виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень по відношенню до дитини та здійснення виховної та роз'яснювальної роботи з батьками дитини або особи, що їх замінюють. Такий підхід повною мірою відповідав би завданням провадження в справах про адміністративні правопорушення (ст. 245 КупАП) та дозволив би компенсувати неефективність інституту адміністративної відповідальності за такого роду правопорушення та низький профілактичний потенціал адміністративних стягнень.
- 7) При розгляді справ про притягнення осіб до адміністративної відповідальності за ст. 184 та ст. 173–2 КупАП, в яких дитина (діти) має статус потерпілого, вона має бути опитана суддею щодо характеру її виховання, а також ставлення до неї з боку батьків, осіб, що їх замі-

нують, або інших членів сім'ї. Думка дитини у таких справах має бути врахована судом при ухваленні судових рішень.

Особливості кримінальних справ стовно жорстокого поводження з дітьми та рекомендації щодо вдосконалення їх судового розгляду

- 1) Участь законного представника, вибір якого має бути ретельним (не може виконувати його функції особа/ один з батьків, який неналежним чином виконував свої обов'язки).
- 2) Законний представник потерпілого, на відміну від законного представника підсудного, який має бути допитаний по справі як свідок, не може виконувати функції законного представника. Законним представником призначається інша особа.
- 3) Ретельний підбір педагога, який бере участь під час допиту неповнолітнього.
- 4) Закритий судовий процес у справах, пов'язаних з інтимними сторонами життя.
- 5) Вирішення питання про допит неповнолітнього потерпілого за відсутності підсудного, або про можливість оголошення його показань, даних на стадії досудового слідства.
- 6) Призначення судово-психологічної експертизи на предмет встановлення наявності або відсутності елементів фантазування, навіювання в показаннях потерпілого неповнолітнього.
- 7) Вжиття заходів безпеки щодо учасників процесу.
- 8) Реагування окремою ухвалою на недоліки в роботі відповідних органів, на які покладається профілактика та запобігання вчиненню злочинів щодо неповнолітніх.
- 9) Реагування на відсутність відповіді на окрему ухвалу у встановлений законом термін шляхом притягнення відповідальних осіб до адміністративної відповідальності.
- 10) Неприпустимість направлення вироків для обговорення за місцем роботи засудженого з метою недопущення розголошення інтимних сторін життя.
- 11) Повернення прокурору кримінальних справ, у яких обвинувальний вирок складений з неприпустимою натуралізацією злочинних дій.
- 12) Вирішення судами питання про відшкодування матеріальної та моральної шкоди потерпілому неповнолітньому.
- 13) Ініціювання перед Державною судовою адміністрацією України за провадження спеціальної форми статистичної звітності про злочини, вчинені в сум'ї щодо дітей, з детальною характеристикою засуджених осіб та видом призначеного покарання.
- 14) Посилення прокурорського нагляду за дотриманням законодавства про права дитини та попередження насильства в сім'ї.

ДОДАТОК 1. СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ МОНОГРАФІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Асанова Н. К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н. К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С. 16–33.
2. Блага А. Б. Запобігання насильству як основа протидії агресивним злочинам проти членів сім'ї // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2005. – № 2 – С. 161–165.
3. Блага А. Б. Практика застосування закону України «Про попередження насильства в сім'ї»: сучасні проблеми і можливі шляхи їх вирішення // Право і безпека. – 2004. – № 3/1 (№ 1). – С. 50–58.
4. Бовть О. Віктимна поведінка як психологічна проблема // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С. 14–22.
5. Бойко О. В. Побутове насильство як об'єкт кримінологічних досліджень // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 18. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – С. 470–474.
6. Бойко О. В. Правова кваліфікація насильства в сім'ї // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 20. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – С. 133–138.
7. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. – Кальварія: Львів, 2000. – 178 с.
8. Дети риска. Практические аспекты психологической помощи детям, пострадавшим от насилия. – СПб: Информационно-методический центр Отдела развития и планирования, Санкт-Петербургский фонд кризисной психологической помощи детям и подросткам «Новые шаги». – 2002. – С. 8–14.
9. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О. Л. Жуковської. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – 960 с.
10. Журавлева Т. М. Помощь детям – жертвам насилия / Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал. Е. И. – М.: Генезис. – 2006. – 112 с.
11. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар) / За ред. О. М. Рудневої. – Х.: Східно регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 160 с.
12. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Практичний посібник для органів та установ із попередження насильства в сім'ї) / Під ред. О. М. Рудневої. – Харків: Східно регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2006. – 92 с.
13. Запорожець О. Д. Профілактична діяльність кримінальної міліції у справах неповнолітніх: Метод. рекомендації. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 44 с.

14. Збірка інформаційних матеріалів та нормативно-правових актів з питань попередження насильства в сім'ї, зокрема над дітьми / Уклад. Журавель Т. В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2005. – 88 с.
15. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации. – СПб: Речь, 2003. – С. 235–241.
16. Ильина С. В. Насилие и личностные расстройства [Электронный ресурс]. – М.: МГУ. – 2002. – Режим доступа: www.NATURE.ru/db/msg.html?mid=1156845&s
17. Карпачова Н. Захист прав дитини – особлива турбота Омбудсмана України [Електронний ресурс] // Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні . – 2008. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/dopovid_5/d_05_5_0.htm
18. Картер Р. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт). – К.: Логос, 2005. – 88 с.
19. Ковальова О. В. Основні напрямки удосконалення діяльності служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 38. – С. 206–215.
20. Ковальова О. В. Суб'єкти запобігання насильству в сім'ї: повноваження та характеристика // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 25. – С. 460–465.
21. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (науково-практичний коментар) /О. М. Руднева, Г. О. Христова, О. О. Уварова та ін. – Х.: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 364 с.
22. Кочемировская Е. А. Тренинговая программа профилактики насильственного поведения подростков // Коррекция деструктивных моделей межличностного взаимодействия и формирование навыков просоциального поведения у подростков. Практическое пособие для работников пенитенциарной системы / Е. А. Кочемировская, А. А. Гришко – Х.: НТМТ. – 2007. – С. 64–80.
23. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. – Харків: НТМТ, 2008. – 44 с.
24. Кочемировська О. О. Насильство в сім'ї щодо жінок та дітей: медико-психологічні, поведінкові та соціальні наслідки. Посібник для соц. працівників / Кочемировська О. О., Ходоренко А. А. – Харків: СРЦГОІ, 2006. – 86 с.
25. Кошелева А. Д., Алексеева Л. С. Психологическое насилие над ребенком в семье, его причины и следствия // Насилие в семье: с чего начинается семейное неблагополучие. – М.: ГосНИИ семьи и воспитания. – 2000. – С. 21–69.
26. Кримінально-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – К., 2003. – С. 866–869.

27. Кузьмина И. Р. Защита от насилия в семье в новом уголовном законодательстве Украины // Актуальні проблеми політики. Вип. 13–14. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С. 582–586.
28. Куц В. М., Орлеан А. М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: Науково-практичний посібник / За ред. Г. П. Середи. – К.: Варта, 2007. – 168 с.
29. Левченко К. Закон «Про попередження насильства в сім'ї» потребує негайного вдосконалення // Голос України. – 2007. – 11 квітня (№ 63). – С. 11.
30. Левченко К. Б Система надання допомоги дітям, що стали жертвами торгівлі людьми в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку // <http://prava.kiev.ua/z2.php>
31. Левченко К. Б. Насильство стосовно жінок: законодавчі та адміністративно-організаційні заходи протидії (1995–2002 роки) // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 90–94.
32. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології. Навч. посібник. – К.: Перун, 1996. – 464 с.
33. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. – М.: Феникс, 2006. – 1008 с.
34. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми. Навчально-методичний посібник. За редакцією Левченко К. Б., Трубавіної І. М. – К.: Юрисконсульт. – 2005. – 452 с.
35. Миць Г. Хто ж вихователь – сім'я чи школа [Електронний ресурс] // Високий замок. – № 240 (2672). – 17.12.2003. – Режим доступу: <http://www.wz.lviv.ua/print.php?atid=26092>
36. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: позиція держави та погляд громадянського суспільства (Збірка документів) / Упорядн. Г. О. Христова; наук. ред. О. М. Рудневої – Київ: Істина, 2007. – 240 с.
37. Модельні справи із застосування Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок / Григор`єва Л. І., Руднева О. М., Христова Г. О. та ін. – К.: Істина, 2006. – 184 с.
38. Орлов А. Б. Психологическое насилие в семье – определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи // Психолог в детском саду. – 2000. – № 2–3. – 182–187.
39. Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази. Укладач: Журавель Т. В.; Авт. колектив: Грицевич О. В., Лозован О. М., Онишко Ю. В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2007. – 224 с.
40. Права людини в дитячих будинках сімейного типу. Доповідь за результатами моніторингу. Харківська міська організація Міжнародної організації «Жіноча громада». М. Ясеновська, О. Білецька. – Харків, 2004. – 152 с.
41. Права людини в школах-інтернатах України. Свобода від жорстокого поводження та приниження людської гідності. Доповідь за результатами моніторингу / За ред. Р. Бурової, С. Бурова – Чернігів, 2006. – 44 с.

42. Право на життя: європейські стандарти та українські реалії. Збірка статей/ О. Грабовська, М. Ясеновська, Г. Христова та ін. – Харків, 2007. – 152 с.
43. Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї. – К.: НАВСУ, 2005. – 124 с.
44. Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти/ Упоряд.: О. М. Руднева. – Х.: Право, 1999. – 212 с.
45. Профілактика та протидія насильству над дітьми. Навч. посібник / Під. ред. В. В. Бурлаки. – Київ: ГЕРБ, 2007–144 с.
46. Романова Н., Семигіна Т. Надання послуг потерпілим від насильства у сім'ї: законодавчий аспект // Соціальна політика і соціальна робота. – 2008. – № 2 – С. 58–70.
47. Романова Н. Ф., Семигіна Т. В., Левченко В. М. Вивчення вітчизняної практики надання послуг потерпілим від насильства в сім'ї // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2008. – С. 70–84.
48. Скривджені діти: аналіз проблеми / За ред. В. Г. Панка. – К.: Ніка-центр, 1997. – С. 21–34.
49. Співпраця школи та сім'ї у вихованні дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://valeriks.ucoz.ru/publ/9-1-0-45>. – 2008.
50. Судовий захист якнайкращих інтересів дитини та її право на виховання у сім'ї. Рапорт з громадського моніторингу судів /Упорядн. М. Ясеновська, Г. Христова, О. Полянський, Е. Трегубов. – Харків: Колорит, 2007. – 140 с.
51. Христова Г. О. Теоретико-правові засади переборення колізій у законодавстві України про попередження насильства в сім'ї // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2 (57). – С. 36–46.
52. Христова Г. О. Законодавчі засади попередження жорстокого поведіння з дітьми у світлі міжнародних стандартів прав дитини // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3 (58). – С. 75–84.
53. Христова Г. О. Теоретико-прикладні проблеми класифікації осіб, які вчинили насильство в сім'ї // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. / ред. кол. : Ю. П. Битяк, Л. М. Герасіна, В. П. Колісник та ін. – Х.: Право, 2009. – Вип. 18 – С. 116–126.
54. Чиж Е. Права дитини / Гельсінська фундація прав людини (Варшава, Польща) – Варшава: Надхи, 2003. – 85 с.
55. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. – К.: Реферат, 2002. – 343 с.

ДОДАТОК 2. ПЕРЕЛІК НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ТА ІНШИХ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ У СФЕРІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї АБО ПОЗА НЕЮ

Міжнародно-правові акти²⁹

1. Загальна декларація прав людини;
2. Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права;
3. Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні та культурні права;
4. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;
5. Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок;
6. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання;
7. Міжнародна конвенція ООН про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей;
8. Конвенція ООН про права дитини;
9. Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії;
10. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності;
11. Конвенція МОП про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182;
12. Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Нормативно-правові акти та інші офіційні документи України³⁰

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР;
2. Закон України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25 вересня 2008 р. № 600-VI;
3. Закон України «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей» від 1 жовтня 2008 р. № 616-VI;
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. № 8073-X;
5. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису» від 15 травня 2003 р. № 759-IV;
6. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III//ВР;

²⁹ Відомості про ратифікацію Україною наведені в підрозділі 1.1. Посібника. Тексти вказаних міжнародних актів можна знайти на офіційному сайті Верховної Ради України за адресою: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

³⁰ Тексти вказаних під порядковими номерами 1–32 юридичних актів викладені на офіційному сайті Верховної Ради України за адресою: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

7. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII;
8. Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII;
9. Закон України «Про міжнародні договори» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV;
10. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV;
11. Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 р. № 1065-VI;
12. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII;
13. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III;
14. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. № 599-VI;
15. Закон України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» від 04 вересня 2008 р. № 375-VI;
16. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. №20/95-ВР;
17. Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-XII;
18. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітні 2001 р. № 2402-III;
19. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. № 2558-III;
20. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року» від 19 лютого 2007 р. № 244;
21. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 8 жовтня 2008 р. № 905;
22. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Координаційної ради з питань соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 26 листопада 2008 р. № 1035;
23. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
24. Положення про кримінальну міліцію у справах дітей, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 року № 502;
25. Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/1;
26. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції

- щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 № 3131/386, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 30.09.2009 за № 917/16933;
27. Наказ Міністерства молоді та спорту, МОЗ, МОН, Мінпраці, Мінтранспорту, МВС, Департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах», від 14 червня 2006 р. № 1983/388/452/221/556/596/106;
 28. Наказ Міністерства молоді та спорту України, МОЗ України «Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із закладами охорони здоров'я щодо надання медичної допомоги та соціальних послуг дітям і молоді» від 17 квітня 2006 р. № 1209/228;
 29. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» від 23 січня 2004 р. № 38;
 30. Правила опіки та піклування, затверджені наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 29 травня 1999 року №34/166/131/88;
 31. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. № 3;
 32. Рекомендації парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства», затверджені Постановою Верховної Ради України від 22 вересня 2005 р. № 2894-IV;
 33. Про стан додержання законодавства, спрямованого на захист прав дітей, які потерпають від злочинних посягань, насильства у сім'ї, втягнення їх у злочинну та іншу протиправну діяльність. Лист Генеральної прокуратури України. [Електронний ресурс] – 31.07.2006 № 07/3–90–2006. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/fpart14/idx14409.htm>

ДОДАТОК 3. КОМЮНІКЕ СЕКРЕТАРЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ СТОСОВНО РІШЕННЯ У СПРАВІ «САВІНИ ПРОТИ УКРАЇНИ»

У рішенні, ухваленому 18 грудня 2008 р. у справі «Савіни проти України», Європейський суд з прав людини (далі – Суд) постановив, що: було порушено ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на повагу до приватного і сімейного життя).

Відповідно до ст. 41 Конвенції Суд призначив сплатити кожному із заявників по 5 000 євро як компенсацію моральної шкоди.

Обставини справи

Заявники, які є чоловіком та жінкою, відповідно 1957 та 1956 р. н., є громадянами України і проживають у м. Ромни. Вони є сліпими від народження.

З 1990 до 2006 р.р. п. Савін офіційно працював на підприємстві Українського товариства сліпих (далі – УТОС) – державної організації, яка доується державою задля надання допомоги сліпим людям. Однак протягом 2001 та 2006 рр., за свідченням працедавця, заявник працював лише по кілька днів протягом року. У 2006 р. п. Савін досягнув пенсійного віку та був звільнений з огляду на скорочення штатів. Заявниця перестала працювати ще на початку 1990-х рр.

З 1997 р. сім'я заявників проживала у двох державних двокімнатних квартирах. У цих квартирах не було гарячої води та каналізації, а для опалення помешкання використовувалась піч.

У сім'ї Савіних було семеро дітей (які народилися між 1991 та 2001 рр.). У лютому 1998 р. четверо перших дітей були взяті під опіку держави, з огляду на неспроможність заявників надати їм належну турботу та виховання. Троє з них навчаються та проживають у Роменській загальноосвітній школі-інтернаті I – III ступенів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування ім. О. Деревської (далі – школа-інтернат), а четверта дитина зі згоди заявників була усиновлена іншими людьми.

У 1997 р. найстарший син, який залишався під опікою батьків, теж був прийнятий до школи-інтернату. Батьки забирали його додому на вихідні та святкові дні. Кілька разів адміністрація школи-інтернату скаржилась на те, що цей хлопець часто втікав зі школи, тинявся вулицями, збираючи порожні пляшки та жebraкующи.

З 1998 до 2004 рр. представники місцевої служби у справах неповнолітніх і органу опіки та піклування разом із деякими іншими органами місцевої влади понад десять разів відвідували помешкання заявників і склали акти на предмет придатності житлових умов заявників для виховання інших дітей, які залишались на їхньому утриманні. Відповідно до цих актів зазначені умови були вкрай незадовільними. Зокрема, помешкання потребувало ремонту, там було холодно, сиво, брудно, багато павутиння та тхнуло людськими екскрементами. Одяг був розкиданий по підлозі та на ліжках. Посуд немитий. Постільна білизна була дуже брудною. Дитячий матрац через велику кількість

сечі прогнів, дитяче ліжко не використовувалось. На кухні не було знайдено їжі. Діти були брудними та вдягненими не відповідно до пори року. В одному з актів вказувалось, що у найменшій дитини було запалення шкіри. Крім того, відзначалось, що «діти були хворими», хоча симптоми цієї хвороби не описувались.

Кілька разів між 1998 та 2004 рр. УТОС надавав заявникам допомогу дровами, одягом, взуттям та елементарними продуктами (цукром, картоплею, зерном, мукою). У 1998 р. УТОС також організував кількох студентів-волонтерів, аби вони побілили стіни у помешканні Савіних та пофарбували вікна й підлогу.

Заявники також звертались до місцевої влади з проханням провести до їхнього будинку природний газ, аби вони змогли встановити опалення та готувати їжу. 10 січня 2000 р. Савіних сповістили, що їхні сусіди категорично висловились проти цього, зважаючи на сліпоту заявників та присутність маленьких дітей. Окрім того, це було неможливо зробити й з технічної точки зору.

22 лютого 2000 р. сім'я Савіних звернулася до голови місцевого відділення соціальної допомоги з проханням посприяти заявникові знайти роботу, а 22 лютого 2000 р. служба у справах неповнолітніх звернулася до голови місцевого жіночого комітету з проханням забезпечити сім'ю заявників гуманітарною допомогою. Однак інформації стосовно отриманих відповідей Суду представлено не було.

16 лютого 2001 р. один із синів Савіних був обстежений лікарем, який вказав, що його мовленнєві здібності були на низькому рівні, а також що він хворів на недокрів'я.

27 лютого 2001 р. заявники отримали 150 грн. фінансової допомоги для оплати послуг з електропостачання.

8 липня 2003 р. місцевий комітет з питань соціального захисту та з питань запобігання злочинності неповнолітніх попередив Савіних, що їм потрібно покращити умови, в яких проживали та виховувались їхні діти.

Адміністрація дитячого садка, який відвідував один із синів заявників – К. С., надала довідку про те, що він регулярно відвідував цей заклад, а батьки вчасно приводили його туди та забирали додому. Заявниця активно цікавилась справами К. С. та прислуховувалась до порад вихователів і медсестер. К. С. характеризувався як дещо впертий та неактивний під час занять, проте охоче спілкувався з іншими дітьми. З іншого боку, одноклассники К. С. інколи лякались його неохайного вигляду та брудного одягу.

У грудні 2003 р. Роменський дитячий оздоровчий центр підтвердив, що двоє дітей заявників харчувались у школі. Їм також надавались путівки у літні табори, оскільки вони хворіли на анемію.

У невизначену дату заявник подав позов до свого працедавця, вимагаючи сплати заборгованості із заробітної плати та різноманітних компенсаційних виплат, включаючи виплату за час простою підприємства, який закінчився 31 листопада 2004 р. 3 листопада 2004 р. Роменський районний суд зупинив відповідний судовий процес, з огляду на досягнення сторонами мирової угоди, відповідно до якої першому заявникові виплатили 1 500 грн. 5 січня 2006 р. Роменський суд призначив сплатити заявнику ще 1100 грн. різних компенсаційних виплат за час простою.

5 січня 2004 р. Роменський прокурор на запит служби у справах неповнолітніх ініціював судовий процес про взяття трьох наймолодших дітей заявників під державну опіку.

2 грудня 2004 р. суд, вислухавши сім'ю Савіних, службу у справах неповнолітніх та орган опіки і піклування, задовольнив позов прокурора.

Заявники подали апеляційну скаргу на таке рішення. Вони зазначали, зокрема, що у Сімейному кодексі України передбачався виключний перелік підстав відібрання дітей від їхніх батьків, а саме: ухилення від виконання обов'язків по догляду за дітьми, жорстоке поводження з ними, хронічний алкоголізм чи наркотична залежність батьків, експлуатація дітей, примушування їх до жебракування та бродяжництва. Савіни наполягали на тому, що вони ніколи не робили нічого подібного, та пояснили, що єдиною причиною, через яку вони не змогли надати дітям кращий догляд, була їхня сліпота. При цьому вони стверджували, що їх, як людей із фізичними вадами, було дискриміновано, та підкреслили, що державні органи влади мали би забезпечити їхню сім'ю належною підтримкою замість того, щоб відбирати від них дітей. Заявники також посилались на ст. 8 Конвенції.

14 лютого 2005 р. Сумський апеляційний суд відхилив їхню скаргу, підтримавши рішення суду першої інстанції про те, що залишення дітей із заявниками ставить під загрозу їхнє життя, здоров'я та моральне виховання.

22 березня 2006 р. касаційну скаргу заявників було відхилено Верховним Судом України. На жодному із судових розглядів дітей заявників не заслуховували.

23 червня 2006 р. рішення суду набрало чинності. К. С. було поміщено до школи у м. Ромни, а двох інших дітей до школи у м. Суми (на відстані близько ста кілометрів від м. Ромни). Відповідно до свідчень соціального педагога, один із синів заявників – О. С. часто втікав зі школи, бродяжив, його постійно доводилось розшукувати.

Зміст рішення Суду

Заявники стверджували, що рішення суду порушувало їхнє право на повагу до приватного і сімейного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції.

Сторони не оспорювали того, що рішення про взяття трьох дітей Савіних під державну опіку було втручанням у їхні права, гарантовані ст. 8 Конвенції, а також що це втручання було здійснене відповідно до закону та мало на меті захист інтересів дітей. Суду було потрібно лише проаналізувати, чи таке втручання було «необхідним у демократичному суспільстві».

У зв'язку з цим Суд насамперед зазначив, що заявники погодилися з твердженням Уряду про те, що з матеріальної точки зору поміщення їхніх дітей до спеціальних навчальних закладів – таких як школа-інтернат – було би корисним для них, особливо з огляду на обмеженість батьківських можливостей забезпечити їхні щоденні потреби. Однак вони не погоджувались з тим, що задля цього потрібно було відбирати у них дітей, оскільки це позбавляло їх можливості забирати дітей додому у позашкільний час, на канікулах чи на вихідні дні.

Суд зауважив, що національні органи влади обґрунтовували своє рішення тим, що заявники, з огляду на нестачу фінансових засобів та особис-

тих якостей, не мали можливості не лише забезпечити своїх дітей належним харчуванням, одягом, гігієнічними умовами та забезпечити охорону їхнього здоров'я, але й забезпечити їхню соціальну й освітню адаптацію, ставлячи таким чином під загрозу моральне виховання дітей, їхнє здоров'я та життя. Суд дійшов висновку, що такі підстави без сумніву зумовлювали необхідність прийняття відповідного рішення.

Однак Суд поставив під сумнів достатність необхідної доказової бази для прийняття рішення про те, що умови життя дітей були насправді небезпечними для їхнього життя та здоров'я. Він зазначив, зокрема, що хоча процедура по відібранню дитини від батьків була розпочата у січні 2004 р., проте лише 23 червня 2006 р. були застосовані запобіжні заходи, і протягом всього цього періоду ніякої шкоди дітям не було завдано. Більше того, декілька висновків (зокрема, про те, що дітям Савіних не вистачало належного харчування, що вони вдягались не відповідно до сезону та що вони постійно залишались вдома наодинці) базувались лише на актах, складених муніципальними органами влади на підставі випадкових перевірок помешкання заявників. Жодних інших підтверджуючих свідчень, зокрема, таких як-от: свідчення самих дітей, їхні медичні картки, думки педіатрів чи твердження сусідів, не брались до уваги. Єдиним об'єктивним свідченням про неналежний стан здоров'я дітей, на який міг послатися суд, була медична довідка річної давності, в якій стверджувалось, що двоє з дітей заявників хворіли на анемію першого ступеня. Стосовно ж неспроможності сім'ї Савіних забезпечити своїм дітям відповідну освіту та соціальну адаптацію суди посилались лише на твердження органів місцевого самоврядування про те, що один із синів заявників – О.С. бродяжив та жебракував (без зазначення у цих твердженнях часу, частоти цих діянь, імен свідків чи інших обставин).

Крім того, з матеріалів справи не можна зробити висновку про те, що судові органи хоча б спробували проаналізувати залежність неадекватності виховання дітей заявниками від їх неоправної фізичної неспроможності забезпечити дітям належну опіку, а також визначити, чи могла би бути забезпечена належна батьківська опіка за умови цілеспрямованої фінансової та соціальної допомоги Савіним й надання їм ефективних порад.

Стосовно недостатнього фінансового забезпечення заявників Суд вказав, що визначення можливості надання сім'ї Савіних спеціальної матеріальної допомоги задля збереження цілісності цієї сім'ї є завданням, перш за все, відповідних державних органів влади та, зокрема, національних судів.

Що ж до стверджуваного неналежного виховання дітей внаслідок безвідповідальності їхніх батьків, то не було зібрано жодних незалежних свідчень (зокрема, таких як оцінка психолога), аби оцінити емоційну та розумову зрілість батьків та їхню мотивацію у вирішенні домашніх труднощів.

Також, на думку Суду, національні суди, аналізуючи справу заявників, мали би звернути увагу на їхні неодноразові спроби покращити свої матеріально-побутові умови життя (зокрема, на їхні звернення про проведення природного газу до будинку, про повернення заборгованостей із заробітної плати та інших виплат, а також на клопотання про надання допомоги у працевлаштуванні). Національний суд, натомість, взяв на віру твердження органів місцевого самоврядування про те, що Савіни, попри надану їм фінан-

сову та іншу допомогу, не спромоглися покращити умови свого життя. Окрім посилань на акти огляду помешкання заявників, суди не оцінювали цієї допомоги, також не було досліджено змісту інформації, яка їм надавалась як поради. Суд дійшов висновку про те, що аналіз такої інформації був би доречним при встановленні того, чи місцеві органи влади дотримувались конвенційних зобов'язань із забезпечення цілісності сім'ї та чи вони вивчили можливість застосування інших альтернатив перед тим, як відбирати дітей у заявників.

Суд також нагадав, що на жодній стадії судових процесів не було заслухано думок дітей (зокрема, О.С., якому на момент судових засідань у грудні 2004 р. було вже 13 років). Більше того, в результаті відібрання дітей вони не лише були відлучені від своєї сім'ї, а й були поміщені до різних навчально-виховних закладів. Внаслідок цього двоє з дітей живуть навіть у іншому місті, що ускладнює підтримання постійних контактів між членами сім'ї.

Відтак Суд дійшов висновку про те, що хоча причини відібрання у заявників їхніх дітей, вказані національними органами влади, були належними, вони, однак, не були достатніми задля виправдання такого серйозного втручання у сімейне життя сім'ї Савіних. Тому була порушена ст. 8 Конвенції.

Також заявники скаржились на те, що рішення про відібрання у них дітей було прийняте з огляду на їхній статус неповносправних людей, а також що держава не спромоглася виконати свої зобов'язання щодо забезпечення їх адекватною допомогою, аби вберегти сім'ю.

Суд зазначив, що хоча неповносправність Савіних могла створювати їм певні труднощі у вихованні дітей (зокрема, такі як пошук прийнятної роботи чи приведення до ладу будинку), проте у матеріалах справи немає жодних свідчень стосовно того, що із заявниками поводитись інакше, ніж з іншими особами в аналогічній ситуації. Відтак така скарга заявників – з огляду на ч. 3 та ч. 4 ст. 35 Конвенції – є явно необґрунтованою.

Також заявники скаржились, що судовий розгляд їхньої справи був несправедливим. Суд, взявши до уваги свої висновки стосовно порушення ст. 8 Конвенції, постановив, що немає потреби окремо досліджувати порушення ст. 6 Конвенції.

ДОДАТОК 4. ІНСТРУМЕНТАРІЙ АНАЛІЗУ ПРАКТИКИ РОЗГЛЯДУ СПРАВ СТОСОВНО ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ СУДАМИ УКРАЇНИ:

4.1. ФОРМА ОПИСУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

I. Загальна інформація

1. Область _____
2. Назва суду _____
3. ПІБ судді _____
4. Дата звернення до суду _____
5. Дата винесення рішення _____
6. №справ в Єдиному реєстрі судових рішень _____
7. Інстанція:
 - Місцевий суд
 - Апеляційний суд
 - Верховний суд
8. Категорії справ, що підлягаю моніторингу
 - справи про накладання адміністративних стягнень за діяння, що становлять жорстоке поведження з дитиною
 - справи про позбавлення батьківських справ та відібрання дитини без позбавлення її батьків батьківських прав
 - справи про притягнення осіб до кримінальної відповідальності за діяння, що становлять жорстоке поведження з дитиною
9. ПІБ особи, яка заповнює Форму _____
10. Дата заповнення Форми _____

II. Адміністративний процес

Справи про накладання адміністративних стягнень за діяння, що становлять жорстоке поведження з дитиною

11. Особи, які беруть участь у провадженні по справі про адміністративне правопорушення
 - Особа, що вчинила адміністративне правопорушення _____
 - _____
 - Потерпілий _____
 - _____
 - Законний представник _____
 - _____
 - Захисник _____
 - Прокурор _____
 - Свідки _____
 - Експерти _____
 - Перекладач _____

12. Зміст справи (з посиланням на статтю Кодексу України про адміністративні правопорушення, за якою розглядається адміністративна справа)

13. Хто виступає потерпілим (потерпілими) по справі?

- доросла людина
 малолітня дитина
 неповнолітня дитина

14. Кількість дітей, що виступають потерпілими у справі _____

15. Вік та стать дитини / дітей

№	Вік дитини	Стать / чоловіча	Стать / жіноча

16. Пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, та подані нею докази

17. Пояснення потерпілого (потерпілих) /вказати, чи надала дитина (діти), що зазнала жорстоко поведження, пояснення особисто

18. Пояснення інших осіб, які беруть участь у справі, висновки експертів (психолога, педагога, органу опіки та піклування, служб у справах дітей, інше) (азначити кого саме).

19. Визначення жорстокого поводження з дитиною (якщо міститься в постанові). Яка ситуація класифікується як жорстоке поводження з дитиною?

20. Встановлені судом факти та відповідні їм правовідносини (дослівно)

21. Постанова суду (резолютивну частину постанови викласти дослівно)

III. Цивільне судочинство

Справи про позбавлення батьківських справ або відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав

22. Учасники процесу

- Позивач _____
- Відповідач _____
 - o мати
 - o батько
 - o обидва батьки
- Законні представники _____
- Треті особи _____
- Свідки _____
- Експерти _____

23. Зміст позовних вимог (з посиланням на статтю Сімейного кодексу України)

24. Підставою для розгляду справи стало те, що мати (батько):

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстоко поводяться з дитиною;

- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

25. Ким виступає дитина/ діти в процесі?

- позивач
- особа, в чиїх інтересах подано позов
- інше _____

26. Кількість дітей, яких стосується процес ____, їх вік та стать

№	Вік дитини	Стать / чоловіча	Стать / жіноча

27. Хто представляє інтереси дитини?

28. Пояснення позивача чи його представників, представлені докази

29. Пояснення відповідача, представлені докази

30. Висновок органу опіки та піклування по справі (якщо було представлено)

31. Чи було заслухано думку дитини?

- Так
- Ні

32. Які докази було подано на підтвердження інтересів дитини у справі, що розглядається?

33. Думка дитини щодо предмету спору (при наявності), питання до дитини

34. Висновок експертів: психолога, педагога, органу опіки та піклування, служб у справах дітей, інше _____ (вказати кого саме, якщо є).

35. Визначення жорстокого поводження з дитиною (якщо міститься в рішенні). Яка ситуація класифікується як жорстоке поводження з дитиною?

36. Чи робилися посилання на міжнародні договори з прав людини, прав дитини?

Так Ні

37. Якщо так, перелічити міжнародні договори

38. Встановлені судом факти та відповідні їм правовідносини (дослівно)

39. Рішення суду (резолютивну частину рішення вказати дослівно)

IV. Кримінальне судочинство

Справи про притягнення осіб до кримінальної відповідальності за діяння, що становлять жорстоке поводження з дитиною

40. Сторони процесу

- Обвинувачений (підсудний) _____

- Потерпілий _____
- Цивільний позивач _____
- Цивільний відповідач _____
- Їх представники _____
- Захисник _____
- Державний обвинувач _____
- Свідки _____
- Експерти _____
- Перекладач _____

41. Зміст обвинувачення (із зазначенням статі / статей Кримінального кодексу України)

42. Хто виступає потерпілими по справі?

- доросла людина
- неповнолітня дитина
- малолітня дитина

43. Кількість дітей, що є потерпілими у справі _____

44. Вік та стать дитини/ дітей

№	Вік дитини	Стать / чоловіча	Стать / жіноча

45. Ким доводиться підсудний (підсудна) кожному з потерпілих?

- мати
- батько
- опікун
- піклувальник
- інші родичі (уточнити, які саме)
- вчитель
- тренер
- інша особа (уточнити)

46. Хто представляє інтереси дитини?

47. Позиція державного звинувачення, надані докази

48. Показання підсудного, представлені захистом докази
- _____
- _____
- _____
49. Показання потерпілого (вказати, чи допитувалася дитина / діти, що зазнала жорстоко поводження, в процесі розгляду кримінальної справи)
- _____
- _____
- _____
50. Думка дитини щодо суті обвинувачення (якщо наведена у вирокі), питання до дитини
- _____
- _____
- _____
51. Показання інших осіб, які беруть участь у справі, висновки експертів: психолога, педагога, органу опіки та піклування, служб у справах дітей, інше _____ (вказати кого саме).
- _____
- _____
- _____
52. Визначення жорстокого поводження з дитиною (якщо міститься у вирокі). Яка ситуація кваліфікована як жорстоке поводження з дитиною?
- _____
- _____
- _____
53. Встановлені судом факти та відповідні їм правовідносини (дослівно)
- _____
- _____
- _____
54. Вирок суду (резольютивну частину вироку вказати дослівно)
- _____
- _____
- _____

V. Загальні зауваження та висновки

4.2. ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ СУДДІВ

1. Загальна інформація

1. Суддею якого рівня судової інстанції Ви виступаєте:
 - місцевого суду (вказіть область)
 - апеляційного суду (вказіть область)
 - вищого спеціалізованого суду
 - Верховного Суду України
2. Стаж роботи суддею _____
3. Посада _____
4. Дата заповнення Опитувальника _____

2. Законодавство України у сфері протидії жорсткому поведженню з дітьми в сім'ї або поза нею

- 2.1. Як Ви оцінюєте сучасний стан законодавства України у сфері протидії жорсткому поведженню з дітьми в сім'ї та поза її межами?
- 2.2. Які законодавчі акти України Ви використовуєте для визначення обсягу поняття «жорстоке поведження з дитиною»?
- 2.3. Який зміст Ви вкладаєте в поняття «жорстоке поведження з дитиною»?
- 2.4. Які справи слід розглядати як такі, що стосуються жорсткого поведження з дітьми в сім'ї або поза нею, за наступними категоріями:
 - 2.4.1. справи про притягнення осіб до кримінальної відповідальності за діяння, що становлять жорстоке поведження з дитиною
 - 2.4.2. справи про накладання адміністративних стягнень за діяння, що становлять жорстоке поведження з дитиною
 - 2.4.3. справи щодо жорсткого поведження з дитиною, що виникають з цивільних або сімейних правовідносин
- 2.5. Якими актами законодавства України керується суд при розгляді відповідних категорій справ, які стосуються захисту дитини від жорсткого поведження в сім'ї чи за її межами? (вказіть, за можливості, на конкретні статті нормативно-правових актів):
 - 2.5.1. справи про притягнення осіб до кримінальної відповідальності за діяння, що становлять жорстоке поведження з дитиною
 - 2.5.2. справи про накладання адміністративних стягнень за діяння, що становлять жорстоке поведження з дитиною
 - 2.5.3. справи щодо жорсткого поведження з дитиною, що виникають з цивільних або сімейних правовідносин.
- 2.6. Вкажіть Ваші пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері протидії насильству над дітьми в сім'ї або поза нею.

3. Міжнародні стандарти щодо попередження жорсткого поведження з дітьми

- 3.1. Які основні міжнародно-правові акти у сфері запобігання жорсткому поведженню з дітьми підлягають використанню судами України?

- 3.2. Які з них використовуються найчастіше? При розгляді яких категорій справ?
- 3.3. Наскільки національне законодавство щодо захисту дитини від насильства в сім'ї або за її межами відповідає міжнародним стандартам прав дитини і прав людини в цілому?
- 3.4. Яких змін потребує національне законодавство України в контексті міжнародних стандартів щодо попередження жорстокого поводження з дітьми?
- 3.5. Чи були у Вашій практиці справи, при розгляді яких Ви застосовували міжнародно-правові акти у сфері попередження жорстокого поводження з дітьми? (Якщо так, опишіть їх докладно, будь ласка, або додайте копії рішень по цих справах).
- 3.6. Чи потребуєте Ви додаткової інформації стосовно міжнародних стандартів щодо попередження жорстокого поводження з дітьми та міжнародних стандартів в галузі прав дитини в цілому? Якщо так, то в якій формі вона має надаватися (розповсюдження посібників, проведення науково-практичних семінарів, організації зустрічей з міжнародними та національними експертами тощо).

4. Судова практика щодо розгляду справ стосовно жорстокого поводження з дітьми та її узагальнення

- 4.1. Наскільки поширені справи щодо різних форм насильства над дітьми в Вашій практиці? (вказіть приблизний відсоток).
- 4.2. Які проблеми виникають в практиці судового розгляду справ щодо жорстокого поводження з дітьми в сім'ї або поза нею?
- 4.3. Чи здійснюється у Вашій області узагальнення практики розгляду справ щодо насильства над дітьми в сім'ї або поза її межами на рівні апеляційного суду? Якщо так, то який вплив воно має на вдосконалення судового розгляду таких справ у регіоні?
- 4.4. Чи існує потреба в ухваленні окремої Постанови Пленуму Верховного Суду України про практику застосування судами законодавства при розгляді справ стосовно насильства над дітьми в сім'ї та поза нею?
- 4.5. Чи знайомі Ви з практикою Європейського Суду з прав людини у сфері захисту дітей від всіх форм насильства та жорстокого поводження? Якщо так, то чи використовуєте Ви її при розгляді відповідних справ? (наведіть, будь ласка, приклади).
- 4.6. Чи потребуєте Ви додаткової інформації стосовно практики Європейського суду з прав людини, а також інших компетентних міжнародних установ, юрисдикція яких визнана Україною, (Комітету ООН з прав людини тощо) у сфері протидії жорсткому поводженню з дітьми? Якщо так, то в якій формі вона має надаватися?

5. Особливості судового розгляду справ щодо насильства над дітьми та врахування думки дитини при винесенні рішення по справі

- 5.1. По яких категоріях справ щодо жорстокого поведіння з дитиною здійснюється опитування дитини особисто суддею в ході судового процесу?
- 5.2. Яких фахівців долучають до опитування дитини в судовому процесі? Які вимоги висуваються до їх кваліфікації?
- 5.3. Які органи та служби у справах дітей долучаються до участі у судовому процесі щодо розгляду справ стосовно вчинення насильства по відношенню до дитини? У якому процесуальному статусі?
- 5.4. Які особливості доказів у справах щодо вчинення:
 - 5.4.1 фізичного насильства по відношенню до дитини
 - 5.4.2 психологічного насильства по відношенню до дитини
 - 5.4.3 сексуального насильства по відношенню до дитини
 - 5.4.4 економічного насильства по відношенню до дитини
 - 5.4.5 соціального насильства по відношенню до дитини
- 5.5. У який спосіб забезпечується врахування думки дитини при винесенні судового рішення по справі?
- 5.6. Чи надається дитині інформація стосовно судового процесу та змісту винесеного рішення в доступній формі та доступною їй мовою?
- 5.7. Як Ви оцінюєте рівень обізнаності суддів у засадах дитячої психології, їх вміння організувати опитування дитини у відповідності до її вікових особливостей та володіння технікою постановки запитань до дитини?
- 5.8. Чи потребуєте Ви додаткових знань у галузі дитячої психології та психологічних особливостей проведення опитування дітей в ході судового розгляду справ, пов'язаних з вчиненням щодо них насильства? Якщо так, то в якій формі вона має надаватися?
- 5.9. Чи мають, на Вашу думку, справи стосовно жорстокого поведіння з дитиною в сім'ї або поза нею розглядатись окремим суддею?
- 5.10. Як Ви оцінюєте перспективи створення в Україні ювенальної юстиції?
- 5.11. Чи визначені ювенальні судді у Вашому суді? Які вимоги до них висуваються?

6. Прикінцеві положення

- 6.1. Наведіть, будь ласка, приклади найбільш значущих (цікавих, характерних, показових тощо) справ щодо жорстокого поведіння з дітьми в сім'ї або поза нею, які мали місце в Вашій практиці (або додайте копії рішень по цих справах).
- 6.2. Вкажіть, будь ласка, будь-які загальні зауваження, побажання чи коментарі, що виникли у Вас під час заповнення цього Опитувальника.

Автори: Ахтирська Н. М., Кочемировська О. О.,
Христова Г. О.

**Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України:
аналіз законодавства та практики його застосування**

Редактор: Ахтирська Н. М.

Підписано до друку 11.10.2010.
Формат 70x100/16. Гарнітура Myriad Pro.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. Друк. Арк. 10,08.
Наклад 1500 прим. Зам. №

ТОВ "Компанія ЛІК"
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої діяльності Серія ДК № 2363 від 07.12.2005р. тел. (044) 592-84-86

Надруковано на ПП «Р.К. Майстер-принт», типографія «Huss»
вул. Шахтарська, 5, м. Київ, 04074.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3165 від 14.04.08р.
тел. 430-15-49, 430-34-22
www.huss.com.ua
E-mail: info@huss.com.ua